

PIESELE DE METAL - REFERINȚE LA PROBLEMA GENEZEI CULTURILOR HALLSTATTULUI TIMPURIU DIN REGIUNEA CARPATO-DANUBIANO-NORD -PONTICĂ

VALENTIN DERGACEV (Chișinău)

PROBLEMA GENEZEI: CĂILE TRADIȚIONALE DE SOLUȚIONARE

Este bine cunoscut că trecerea de la epoca bronzului la epoca fierului în zona carpato-danubiano-nord-pontică a fost marcată prin transformări epocale însoțite pe de o parte de dispariția tuturor culturilor tradiționale pentru epoca bronzului, iar pe de alta, de răspândirea din regiunea Tisei până la Nistru a comunităților culturale cu ceramică canelată sau incizată a așa-numitului Hallstatt tracic timpuriu.

Amploarea transformărilor, durata scurtă a procesului, limitată la unu - maximum două secole (perioadele Br.D-HaA1), caracterul fragmentar și incomplet al izvoarelor arheologice, inexistența totală a mărturiilor scrise complică considerabil determinarea mecanismului acestor schimbări și în special, identificarea surselor, căilor și condițiilor formării comunităților hallstattiene timpurii din acest spațiu.

Și totuși, cercetările intensive de teren efectuate în ultimii 20-30 de ani au permis specialiștilor nu numai să evidențieze, să caracterizeze și să contureze ariile tuturor culturilor mai importante din perioada finală a bronzului și a fierului timpuriu, dar și trasarea pe bază de argumente a principalelor etape, a verigilor inițiale și a căilor de realizare a procesului de "hallstattizare" a spațiului nominalizat.

Într-o expunere sumară¹ a cercetărilor generale, procesul "hallstattizării" include diferite etape calitative cu următoarele scurte caracterizări:

Etapa I - Br.D-HaA1. Existența culturilor tradiționale pentru epoca bronzului final și începutul procesului "hallstattizării" acestora.

Veriga inițială în acest proces o constituie zona Banatului dunărean, în special purtătorii culturilor Belegiș I - Cruceni I sau Belegiș II- Bobda II, care:

a) pătrunzând în regiunea Tisei Superioare și Transilvania Centrală și interacționând cu populația locală au determinat formarea culturii Gáva;

b) deplasându-se spre est pe Dunăre au pătruns în regiunea carpato-nistreană, formând cultura Chișinău-Corlăteni.

Etapa II -HaA1-HaB1. Definitivarea procesului de formare și dezvoltare a celor două culturi susmenționate.

1 - Gáva, răspândită din regiunea Tisei până la Nistrul Superior (Holihrad) și Siretul Superior (Grănicești);

2 - Chișinău - Corlăteni, ocupând interfluviul Siret-Nistru.

Etapa III -HaB1-HaB3. Dezvoltarea continuă, cu unele modificări locale, a culturilor etapei a II-a și pătrunderea din regiunea Dunării Inferioare a purtătorilor culturii cu ceramică cu decor incizat de tip Insula Banului, Pșeničevo, Babadag II în zona Prutului și Nistrului Mijlociu, condiționând apariția culturii Cozia-Saharna-Solonceni.

Fără a pune la îndoială câtuși de puțin tendințele ce se proiectează în soluționarea problemei genezei culturilor Hallstattului timpuriu, atragem atenția asupra faptului că realizarea acesteia se face, de regulă, în baza materialelor din așezări și necropole, fiind considerate, din punct de vedere etnografic, mult mai informative decât piesele metalice, care, după cum se știe sunt descoperite întâmplător, sub formă de depozite sau piese izolate. Această opinie, cu toate nuanțele caracteristice, este mai complet expusă de către G.I.Smironova în unul din articole, consacrat problemei tracilor timpurii și publicat în limba română. Citez: "Având în vedere caracteristicile acestei categorii de materiale arheologice (depozitele

de bronzuri-V.D.), ca rezultat al producției specializate în serie, cu o largă circulație..., ea nu poate fi considerată, prin caracterele ei, egală ca valoare cu acele elemente etnografice importante, cum sunt ceramica lucrată în cadrul gospodăresc, așezările cu bordeie cu instalații de încălzire specifice, ritul funerar, obiceiurile”².

La drept vorbind, trebuie să remarcăm că această opinie, larg răspândită printre specialiști, își are începutul de la constanta teoretică, aprioric acceptată, conform căreia piesele de metal, de aramă și bronz, datorită insuficienței materiei prime, producerii pieselor în serie, caracterului lor de prestigiu, dezvoltării relațiilor de comerț și culturale ș.a., constituie un fenomen *sub-* sau, mai precis vorbind, *extracultural*, ce se dezvoltă după propriile legi, decât alte categorii de materiale, și respectiv, însăși culturile arheologice.

Din aceste motive, piesele de metal au fost și continuă să fie cercetate ca o categorie de izvoare arheologice absolut autonomă. Acest fapt s-a manifestat, în special, prin coexistența, pentru anumite țări sau regiuni a două scheme de periodizare paralele și independente: prima, culturală, elaborată în baza materialelor din așezări și /sau din necropole, și a doua - elaborată în baza complexelor de obiecte metalice, așa-numitele orizonturi Bronzefunde. Prin constanta teoretică menționată se explică și faptul că piesele de bronz sunt utilizate pe larg în cercetările sociologice, a relațiilor culturale sau de comerț, în elucidarea istoricului producerii. În ce privește alte aspecte arheologice propriuzise, posibilitățile cognoscibile ale pieselor de metal sunt folosite doar ca niște simple constatări ale prezenței în cadrul culturilor a unor serii tipologice, sau, în majoritatea cazurilor - în calitate de indicator cronologic pentru datarea acestor culturi.

PREMISA LOGICĂ

Între timp, constatarca relatată mai sus, despre așa-numitul statut extracultural al pieselor de metal, după știința noastră, nu a fost argumentată de nimeni în mod serios. Mai mult decât atât, acest concept contravine unei logici elementare: constituind o parte componentă a fenomenului cultural, piesele de metal nu pot să nu se supună legităților sau tendințelor care au dat naștere acestui fenomen. Dacă un astfel de raționament este adevărat, atunci reiese de la sine, că piesele de metal, la fel ca și alte categorii de izvoare arheologice, trebuie să conțină în sine, informații atât despre specificul dezvoltării în timp și

spațiu a culturilor arheologice, cât și despre trecerea calitativă a acestora dintr-o stare în alta sau, cu alte cuvinte, despre procesele genetice care au loc în cadrul culturilor.

Această condiționare strictă ne-a sugerat ideea, că acea autonomie aparentă a pieselor de metal reiese din metodele neadecvate folosite în procesul de analiză și cercetare, și care, deseori, se rezumă la determinarea pur statică a arealului de răspândire a tipurilor sau complexelor metalice, sau la o examinare, tot statică, a acestora, ca niște orizonturi cronologice succesive.

SCOPUL ȘI METODA CERCETĂRII

Relatările de mai sus l-au condus pe autor în fața unui experiment de lucru, care însă a avut un efect neașteptat și care schimbă radical imaginea, considerată tradițională, a celui “statut” autonom al pieselor de metal în cadrul investigării arheologice și arată caracterul informativ amplu al acestora, de mare importanță pentru cercetarea culturilor și în special a proceselor culturalo-genetice.

Esența acestui experiment constă în examinarea fiecărui tip de piese metalice ca un fenomen aparte în cadrul culturilor și, în conformitate cu principalele principii de cercetare a culturilor, determinarea locului și sursei apariției acestora, cât și posibilitățile unor transformări succesive în timp și spațiu.

Soluționarea acestor probleme, cu referire la materialele din perioada bronzului tardiv - Hallstattul timpuriu din regiunea carpato-danubiano-nord-ponctică este asigurată:

1. de un număr imens - sute și mii - de piese de metal, strict determinate tipologic, cunoscute pe întreg teritoriul vizat și publicate într-o serie de lucrări de sinteză;
2. de arealul strict delimitat al extinderii tuturor culturilor arheologice din perioade și spații nominalizate, care, prin suprapunerea teritorială a tipului de piese, evidențiat drept fenomen de sine stătător, cu arealul unei culturi concrete, relevă apartenența culturală a însuși obiectivului sau fenomenului cercetat;
3. de faptul că în prezent, în linii mari, este deja elaborată periodizarea complexelor de piese metalice pe întreg teritoriul din Ucraina până în Ungaria și Slovacia. Aceasta ne permite, subliniem, chiar și fără elaborarea unei cronologii interne a tipurilor de obiecte de metal, să determinăm, destul de ușor, schimbările în timp și apelând

la rezultatele cartografice și schimbările în spațiu ale obiectelor de metal.

Soluționarea acestor două probleme și corelarea rezultatelor nu înseamnă decât determinarea culturală a tipurilor de piese cercetate ca fenomen independent și evidențierea schimbărilor calitative în timp și spațiu ale acestui fenomen. În cazul subordonării tipului sau complexului de piese metalice fenomenului cultural de bază, deci culturii arheologice, care i-a sugerat apariția, aceasta nu înseamnă, de fapt, altceva, decât determinarea proceselor de apariție, dezvoltare și transformare calitativă a însăși culturii arheologice.

De menționat că, în cazul unei astfel de metode, tipurile sau piesele apar în calitate de obiect al cercetării, iar arealele culturilor și periodizările elaborate - în calitate de context al acesteia. Și dacă tipologia pieselor este determinată de către autor, totuși contextul cercetărilor este preluat de la alți cercetători. Acest lucru este important prin faptul, că o astfel de metodă micșorează gradul de subiectivism și tendențiosism al rezultatelor finale ale cercetărilor.

În ceea ce privește însuși procedeul de lucru pentru atingerea scopului propus, el se reduce, de fapt, la metoda multiplicării, ca atunci când o serie de imagini statice, dispuse pe un anumit fond, sunt puse în mișcare cu ajutorul aparatului, creând efectul desfășurării în timp și spațiu a evenimentului sau subiectului. În cazul nostru, personajul "subiectului" - fenomenul cultural este reprezentat de totalitatea de piese de un anumit tip. Cartografiind pe fondul arealului culturilor arheologice poziția statică a acestui fenomen pentru diferite orizonturi cronologice și cunoscând, datorită periodizărilor existente a complexelor metalice, orientarea lor în timp, și examinând aceste hărți, în succesiunea lor în timp, se poate observa ușor tendința comună a unei transformări calitative a fenomenului atât în timp, cât și în raport cu arealul culturilor.

IZVOARELE ȘI CONTEXTELE CERCETĂRILOR

Luând în considerație numărul mare de materiale, în scopul experimentării au fost alese două categorii funcționale de piese metalice. Acestea sunt culturile și secerile, dar și acestea nu toate, ci doar cele mai reprezentative tipuri. Aceasta se explică în primul rând prin faptul că culturile și secerile sunt cele mai numeroase piese, caracteristice, practic, pentru toate culturile bronzului târziu

și începutul epocii fierului și care, de obicei, sunt reprezentate, tipologic, de sute, iar uneori, de mii de exemplare. În al doilea rând, culturile și secerile constituie majoritatea pieselor din depozite, a căror periodizare permite evidențierea contextului lor temporar.

Cu regret, volumul acestei lucrări, nu permite enumerarea completă a materialului analizat și nici lista completă a literaturii. Drept repere de bază au fost utilizate publicațiile cu caracter de corpusuri, repertorii sau lucrări de sinteză, printre care:

- pentru Ucraina - lucrări ale lui A.M.Tallgren³, K.Zurowski⁴, A.I.Terenožkin⁵, K.Bernakovic⁶, E.N.Černych⁷, V.S.Bočkarev și A.M.Leškov⁸, precum și o serie de materiale noi publicate sau încă inedite;

- pentru Moldova - lucrările lui V.A.Dergacev⁹ și o serie de depozite de bronzuri și descoperiri întâmplătoare publicate sau nu;

- pentru Bulgaria - lucrarea de sinteză a lui E.N.Černych¹⁰;

- pentru România - lucrările de sinteză ale lui M.Petrescu-Dîmbovița¹¹, culegerea sub redacția lui T.Soroceanu¹² și multe alte noi publicații și materiale inedite;

- pentru Ungaria - lucrările de sinteză ale lui A.Mozsolics¹³ și T.Kemenczei¹⁴;

- pentru Slovacia - lucrările de sinteză ale lui M.Novotná¹⁵.

Cu mare regret, autorul nu a avut, practic, acces la materialele și literatura iugoslavă, strict necesare pentru studiul de față.

În ce privește contextul de răspândire¹⁶, pentru o mai mare exactitate, ariile culturilor din perioada bronzului târziu - începutul epocii fierului au fost evidențiate și încadrate pe hărțile folosite în acest studiu pe baza datelor localizării așezărilor și/sau necropolelor, menționate în principalele lucrări de sinteză:

- pentru culturile Suci de Sus-Stanovo, Sabatinovka, Noua, Belozerka, Belogradovka pe teritoriul Ucrainei - din lucrările de sinteză ale lui E.A.Balaguri, S.S.Berezanskaja, V.V. Otroščenko și I.N.Šarafudinova¹⁷;

- pentru culturile Noua, Sabatinovka și Chișinău-Corlăteni din partea de est a regiunii precarpatice și Moldova din lucrările lui V.Dergacev, O.Levițki și A.Lázsló¹⁸;

- pentru culturile Noua și Coslogeni din România: A.Florescu, T.Soroceanu, I. Andrițoiu¹⁹;

- pentru culturile de la Dunărea Inferioară: S.Morintz, B.Hänsel²⁰;

- pentru culturile Gáva-Holihady și alte culturi din epocile bronzului târziu - Hallstattul timpuriu din zona Tisei și Dunării Mijlocii - lucrările G.I.Smironova, T.Bader, M.Gumă, N.Tasić, E. Pátek, T.Kemenzei etc.²¹

Arealele marcate (harta 1-3) pentru culturile din perioadele Br.D-HaA1 și HaA1-HaB3 cuprind toate comunitățile arheologice cunoscute în prezent pentru perioada bronzului târziu și fierului timpuriu, de la Nipru până la Dunărea Mijlocie și, în continuare, vor fi prezente în cadrul analizelor amplasării în timp și spațiu a tipurilor de piese examinate.

Drept confirmare:

- a deosebitei sensibilități, a tuturor categoriilor funcționale de piese de metal, în ce privește procesul genezei culturilor;

- a eficacității metodei propuse în extragerea acestei informații;

- pentru demonstrarea caracterului evident al elementelor de bază și al căilor de realizare a procesului de "hallstattizare" a comunităților culturale din zona carpato-dunăreană, se propune următoarea succesiune a analizei materialelor:

- cercetarea autonomă a tipurilor de celturi, tradiționale pentru culturile bronzului tardiv;

- comentarea și corelarea rezultatelor cu opiniile specialiștilor elaborate în baza cercetării altor categorii de materiale, provenite din așezări și necropole;

- cercetarea autonomă a secerilor tradiționale pentru aceleași culturi și corelarea rezultatelor obținute cu cele deja existente, referitoare la etapele precedente;

- cercetarea autonomă a celturilor, apoi a secerilor, convențional spus de tip "hallstattoid" și comentarea rezultatelor obținute;

- interpretarea generală etnoculturală a legăturilor stabilite.

ANALIZA MATERIALELOR

Să ne imaginăm, pentru început, că suntem lipsiți absolut de orice cunoștințe referitoare la apartenența culturală a diferitelor tipuri de celturi și seceri din epoca bronzului târziu - începutul epocii fierului din regiunea vizată și că dispunem de doi parametri inițiali: 1 - arealele culturilor pomenite mai sus, marcate pe hărțile noastre; 2 - periodizarea depozitelor de bronzuri și a tiparelor de turnat, elaborată de alți specialiști.

Începem cercetarea noastră cu cea mai estică regiune a zonei nominalizate - regiunea nord-pontică, lăsând la o parte faptul că această regiune, din cauza insuficienței de materie primă, nu reprezintă cea mai amplă imagine. Și totuși.

CELTURI ȘI SECERI DIN ZONA NORD - PONTICĂ

Celturi

Ca o categorie specifică de unelte cu tubul de înmănunșare închis, celturile nu sunt caracteristice pentru culturile perioadei mijlocii a epocii bronzului din regiunea dată. Acestea au apărut aici în perioada bronzului târziu, fiind reprezentate prin următoarele tipuri:

Celturile cu două urechiușe de tip Labojkovka - Golourov, cunoscute prin mai multe variante (fig.1,1-4).

Conform lui V.S.Bočkariev, A.M.Leškov și cercetărilor noastre, respectivul tip de celturi ține de orizontul timpuriu al culturii Sabatinovka și după componența complexelor acestora se datează în perioada Br.D. Acestea au multiple analogii în perioada timpurie a culturii Srubnaia din perioada mijlocie a epocii bronzului a interfluviului Nipru - Volga și în ultimă instanță își găsesc originea în tradițiile complexelor de tip Seima-Turbino²².

Precum rezultă din harta 4, celturile de tip Labojkovka-Golourov demonstrează o mai mare concentrare în zona Niprului Mijlociu, inclusiv regiunea Kievului și, parțial, în zona Niprului Inferior, unde acestea se corelează cu arealul culturii Sabatinovka. O mică concentrare a descoperirilor întâmplătoare se evidențiază și în zona de silvostepă a interfluviului Siret-Nistru, în arealul culturii Noua. Descoperiri izolate se întâlnesc și în valea Dunării, în arealul culturilor Coslogeni și Zimnicea-Plovdiv.

Celturi cu două urechiușe de tip Kardasinka, reprezentate prin diferite variante.

Se deosebesc prin părțile laterale reliefate în formă de frunză de salcie și alte particularități (fig.1.II, 1-4). Sunt caracteristice pentru zona nord-pontică. Tipologic reprezintă modificări cronologice ale celturilor de tip Labojkovka - Golourov, unele dintre acestea având părțile laterale lucrate în formă de frunză de salcie.

După opinia specialiștilor menționați mai sus²³, cât și a propriilor noastre elaborări, acest tip de celt apare în

etapa târzie a culturii Sabatinovka-HaA1 (Krasnyj Majak, Staroselie) și este răspândit îndeosebi în perioada timpurie a culturii Belozerka - HaA2 - HaB1.

După cum rezultă din harta 5, aceste culturi se corelează cu arealul culturii Belozerka și doar parțial se răspândesc în afara lui, în zona Niprului Mijlociu. Și dacă principalele concentrări de tipare de turnat se află în regiunea Niprului Inferior, atunci piesele finisate, care formează grupuri compacte, se localizează sau la periferia vestică a arealului - în zona Nistrului Inferior, sau pe Niprul Mijlociu în arealul culturii Belogradovka. La vest de Prut este cunoscut doar un singur celt de acest tip (Petroșani III).

Celturi cu două urechiușe de tip Novo-Alexandrovka, care se deosebesc prin fațetele arcuite, adesea cu orificiu sub arcă (fig. 1. III, 1-3).

Probabil își trag originea din încrucișarea tradițiilor locale specifice celturilor de tip Labojkovka-Golourov cu tradițiile caracteristice celturilor de tip Risești-Negrești ale culturii Noua (în continuare).

Aceste culturi apar în perioada HaA1 și prioritar corespund perioadei timpurii a culturii Belozerka - HaA2 - HaB1. Precum rezultă din harta 5, tiparele de turnat ale acestor culturi se concentrează în zona Niprului Inferior în arealul culturii Belozerka, pe când piesele finisate se localizează prioritar în zona Niprului Mijlociu.

Celturi cu două urechiușe de tip Zavadovka, care se deosebesc prin fațetele simple trapezoidale (fig. 1. IV, 1-3).

În baza elementelor morfologice, originea acestor culturi se leagă de tradiția celturilor de tip Kardasinka. Conform opiniilor în vigoare, corespund perioadei târzii a culturii Belozerka - HaB1-HaB3. Precum rezultă din harta 5, extinderea acestor culturi coincide prioritar arealului culturii Belozerka. Mai mult decât atât, ca și în alte cazuri, deja menționate, tiparele de turnat sunt mai frecvente în zona Niprului Inferior, pe când piesele finisate se întâlnesc preponderent în zona Niprului Mijlociu în arealul culturii Belogradovka.

Așadar, au fost evidențiate practic toate tipurile de culturi specifice perioadei bronzului târziu-fierului timpuriu din zona nord-pontică²⁴.

FAPTELE ȘI INTERPRETAREA LOR

Să mai concretizăm încă o dată faptele deja cunoscute și cele stabilite recent, ce caracterizează etapele cali-

tativ - tipologice și temporal- spațiale ale dezvoltării celturilor cu două urechiușe și să încercăm, cu o doză mai mare sau mai mică de complexitate, să le dăm o interpretare cerută de exigențe din punctul de vedere al fenomenului cultural.

Celturile din zona nord-pontică nu sunt caracteristice pentru culturile locale anterioare perioadei bronzului târziu și își găsesc analogii directe printre materialele culturii Srubnaia din perioada mijlocie a epocii bronzului din regiunile estice.

Prin urmare, celturile din zona nord-pontică, apar ca un fenomen aparte în etapa de tranziție de la perioada mijlocie la cea târzie a bronzului. Acest proces este întru totul determinat de tradițiile metalurgice ale purtătorilor culturii Srubnaia - timpurie din interfluviile Nipru-Volga.

Toate celturile de diverse tipuri ale regiunii cercetate reprezintă o tradiție tipologică unică în dezvoltare. Ea încadrează și celturile de tip Labojkovka-Golourov, care constituie veriga inițială a dezvoltării lor și celturilor de tipurile Kardasinka, Novo-Aleksandrovka și Zavadovka, care reprezintă diverse modificări succesive ale celor dintâi. Și dacă veriga tipologică inițială se corelează întru totul cu cultura Sabatinovka-timpurie, atunci modificările ulterioare sunt sincrone parțial cu etapa finală a aceleiași culturi (tipul Kardasinka) și prioritar cu cultura Belozerka.

Din punct de vedere al fenomenului cultural aceste constatări demonstrează faptul, că toți indicii calitativi ai acestuia sunt componenți ai aceluiași fenomen unitar. Aceasta include elemente atât ale culturii Sabatinovka, ca o verigă inițială, cât și elemente ale culturii Belozerka, care constituie derivatele acesteia. Aceasta, la rândul ei, subliniem, reprezintă legătura genetică dintre elementele celturilor Sabatinovka și Belozerka.

Examinând evoluția în timp și spațiu a celturilor cu două tortițe, ținând cont de cronologia existentă și suprapunând datele de pe hărțile nr. 4 și 5, putem conchide următoarele: celturile cu două tortițe (de tip Labojkovka-Golourov) apar în perioada timpurie a culturii Sabatinovka, concentrându-se, îndeosebi, în zona Niprului Mijlociu, și mult mai rar în zona inferioară a acestuia, în zona Mării Azov, râurilor Bug și Nistrul Inferior, adică în acea parte a arealului culturii Sabatinovka, cunoscută în baza materialelor din așezări. Celturile de tip Kardasinka, Novo-Alexandrovka, Zavadovka sunt concentrate, în primul rând în zona pragurilor inferioare ale Niprului, care constituie, într-un fel, epicentrul culturii Belozerka.

Conform acestor transformări calitative în timp și spațiu, putem concluziona, că fenomenul cercetat, ca un element aparte, caracteristic culturii Sabatinovka, apare în etapa timpurie a acestei culturi în zonele Niprului Mijlociu și pragurilor sale, și doar mai târziu - în etapa târzie a culturii Sabatinovka și în special, în perioada timpurie a culturii Belozerka - acest fenomen se realizează pe deplin în zonele Niprului Inferior și pragurilor sale și pe teritoriile învecinate - în nordul Mării Azov și în zona de stepă nord-vestică a Mării Negre.

În sfârșit, mă voi referi la acele situații, a căror interpretare nu se supune legităților și explicațiilor prezentate mai sus și care necesită utilizarea de noi cunoștințe. Celturile cu două tortițe de tip Labojkovka - Golourov (îndeosebi în baza tiparelor de turnat) și toate modificările ulterioare (în principal obiecte finisate) sunt concentrate, mai ales, în regiunea Kievului, cu toate că suprapunerea acestei zone cu arealul culturilor Sabatinovka și Belozerka nu este confirmată prin așezări și necropole. În acest caz poate fi vorba de relații culturale, de schimb sau de alt gen. Se pare însă că o astfel de explicație nu dezvăluie adevărata semnificație a acestui fenomen, dacă nu vom lua în considerație următorul fapt, foarte important, și anume: zona Niprului din apropierea Kievului se caracterizează prin răspândirea solului nisipos cu un conținut înalt de aramă²⁵. Deci, cazul menționat poate fi explicat prin faptul că această zonă a fost sursa de materie primă principală atât pentru purtătorii culturii Sabatinovka, cât și ai culturii Belozerka. Extragerea și prelucrarea aramei în regiunea Niprului Mijlociu este confirmată de activitatea unor focare metalurgice încă din perioada mijlocie și târzie a culturii Cucuteni-Tripolie, cel mai bine cunoscut în literatura de specialitate fiind cel de la Sofievka²⁶.

Alte două circumstanțe: celturile de tip Labojkovka - Golourov formează o grupă relativ compactă de piese finisate și în interfluviul Siret și Nistru, în arealul culturii Noua, iar sub formă de descoperiri întâmplătoare se întâlnesc și mai la sud în arealul culturilor Coslogeni și Zimnicea-Plovdiv. Spre deosebire de ultimele, celelalte variații ale acestor celturi, cu o singură excepție (Petroșani III), nu depășesc hotarele de vest ale propriei lor culturi, cu toate că piesele finisate de tip Kardasinka constituie o concentrare evidentă de descoperiri în zona hotarului sau a perioadei târzii a culturii Noua sau a etapei timpurii a culturii Chișinău-Corlăteni.

Aici se poate, de asemenea, vorbi despre dezvoltarea relațiilor culturale dintre purtătorii culturii

Sabatinovka și comunitățile culturilor Noua, Coslogeni sau Zimnicea-Plovdiv și întreruperea lor completă între purtătorii culturii Belozerka și comunitățile învecinate din regiunea subcarpatică și cea dunăreană odată cu trecerea la perioada timpurie a epocii fierului. Suntem de părere că o astfel de explicație este pe deplin îndreptățită, dacă e să ne amintim că culturile Sabatinovka, Noua, Coslogeni au avut același substrat genetic, reflectat în special, prin noțiunea larg răspândită printre specialiști de "comunitatea Noua - Sabatinovka - Coslogeni", în timp ce culturile Belozerka și Chișinău-Corlăteni se evidențiază ca formațiuni etnice diferite. Dar, se pare că o astfel de circumstanță reflectă urmările acestui proces, și nicidecum cauza acestuia. Motivul principal l-a constituit, probabil, ca și în cazul regiunii Niprului Mijlociu, prezența în aceste regiuni a zăcămintelor de aramă și a altor materiale.

Cu părere de rău, cu excepția resurselor de aramă din Bulgaria, cercetată special în monografia lui E.N.Černych²⁷ și în acest caz în literatura de specialitate, nu se ține cont de acele focare imense de aramă, inclusiv aramă brută, și alți componenți necesari în metalurgie, cunoscute în Carpații Răsăriteni, adică, nemijlocit în estul ariei culturii Noua sau la Dunărea de Jos în arealul culturii Coslogeni. În primul caz este vorba de zăcămintele de la Fundu Moldovei, în partea superioară a râului Moldova și cele de la Leșul Ursului, pe cursul superior al râului Bistrița, iar în cel de-al doilea - zăcămintele de la Altân Tepe în apropierea orașului Istria²⁸.

Necesitatea de materie primă, explică, înainte de toate, prezența factorilor răsăriteni, în aceste regiuni cauzând acel substrat comun al culturilor Noua, Sabatinovka și Coslogeni, reflectându-se în același timp și asupra răspândirii aici a celturilor de tip Labojkovka - Golourov.

Cu totul altfel stau lucrurile odată cu trecerea la epoca fierului timpurie, când accesul purtătorilor culturii Chișinău-Corlăteni-vecinii răsăriteni ai culturii Belozerka - la zăcămintele de aramă din Carpații Răsăriteni este blocat complet de purtătorii culturii Gáva (grupul Grănicești). Această situație, după cum vom vedea în continuare, poate fi urmărită foarte bine și în baza altor materiale și se manifestă prin reducerea bruscă a metalurgiei și în arealul culturilor Belozerka și Chișinău-Corlăteni. De aceea, concentrarea celturilor de tip Kardasinka (ținând cont de datare), care poate fi observată la periferia vestică a culturii Belozerka, reprezintă, probabil, pătrunderea în continuare, din inerție, a metalului în etapa transformărilor culturale.

Aceasta este interpretarea și, până la urmă, explicația necesară, care reiese din evidențierea analizării faptelor existente.

Ținând cont aprioric de situația acceptată de noi, după premisa logică, conform căreia orice element al culturii - în cazul dat, tipul de obiecte de metal - în mod obligatoriu trebuie să reflecte starea și schimbarea însăși a fenomenului cultural, care i-a dat naștere, ne vom strădui să evidențiem principalele concluzii necesare sub aspectul culturilor arheologice, după care le vom suprapune cu încheierile la care au ajuns specialiștii pe baza materialelor din așezări și necropole. Din cele relatate în paragraful precedent, reiese:

1. culturile regiunii nord-pontice, pentru care sunt caracteristice culturile cu două tortițe, au apărut în etapa de tranziție la epoca bronzului târziu. Acest proces a fost inițiat de influențe puternice din partea purtătorilor etapei timpurii a culturii Srubnaia din regiunea Nipru-Volga;

2. ambele culturi prezentate aici, relativ independente, constituie de fapt în esența lor un tot întreg și includ culturile Sabatinovka și Belozerka, dintre care prima este considerată inițială, iar cealaltă derivată din aceasta și sunt, din punct de vedere al genezei, interdependente;

3. ca o comunitate independentă cultura Sabatinovka se formează în părțile de mijloc și cu cataracte ale Niprului, de unde ea s-a răspândit în continuare și în zona Niprului Inferior, cât și în regiunile învecinate, moștenite de cultura Belozerka la trecerea la epoca fierului;

4. pe întreg parcursul dezvoltării, purtătorii respectivelor culturi, în afară de arealul de bază, se răspândesc și în zona Niprului de lângă Kiev, care constituia unica, dar nu cea mai bogată zonă de surse metalice locale. După toate probabilitățile deficitul de materie primă îi obligă pe purtătorii culturii Sabatinovka - în curs de constituire - să pătrundă în zonele bogate în aramă ale regiunii pericarpate de est și a Dunării Inferioare, fapt ce s-a răsfrânt și asupra răspândirii în aceste regiuni a pieselor de metal nord-pontice propriu-zise și, după cum vom vedea în continuare, a unor tipuri specifice deja culturilor locale;

5. procesul de transformări culturale început deja în etapa târzie a culturii Sabatinovka (perioada HaA1), care a dus la formarea, în zona de stepă nord-pontică, a culturii Belozerka, iar în zona pericarpatică - a culturilor Hallstattului tracic timpuriu, este urmat de întreruperea legăturilor dintre culturile acestor regiuni.

Concluziile menționate coincidând cu cele elaborate de alți specialiști pe baza materialelor din așezări și

necropole, în problema destinului istoric atât a culturilor bronzului mijlociu din zona nord-pontică, cât și a culturilor din bronzul tardiv - începutul epocii fierului, se poate constata repetat, faptul că:

- una din componentele formării culturii Sabatinovka a fost tradiția etapei timpurii a culturii Srubnaia;

- influențele reciproce intensive și interferențele culturilor regiunilor pericarpate, Dunării de Jos și nord-pontice au condiționat asemănarea tuturilor componentelor de bază, caracteristice pentru culturile Sabatinovka, Noua, Coslogeni;

- cultura Belozerka cu interconexiuni genetice a și apărut ca rezultat al transformării culturii Sabatinovka, anterioară acesteia, ș.a.²⁹

Deosebirile esențiale, ca rezultat al acestor suprapuneri, se evidențiază în primul rând, în ce privește interpretarea complexelor, care conțin culturi de tip Labovkovka-Golourov, care sunt atribuite de către N.N. Čeredničenko etapei timpurii a culturii Srubnaia³⁰. O asemenea interpretare nu schimbă esența problemei. Ea confirmă doar faptul că aceste complexe constituie o verigă intermediară care unește tradițiile metalurgiei din etapele timpurii ale culturilor Srubnaia și Sabatinovka. În al doilea rând, V.P. Vančugov, accentuează, în mod deosebit, rolul influențelor vestice asupra formării culturii Belozerka³¹. În lucrarea acestui autor este vorba despre cea mai de vest grupă de monumente, care nu pot să reflecte situația pentru cultura Belozerka în întregime, ci în epicentrul arealului, adică în zona Niprului. Și în sfârșit, spre deosebire de ceilalți specialiști, I.T. Černjakov privește cultura Sabatinovka, îndeosebi, ca un rezultat al transformărilor culturii ceramicii cu mai multe brațe, anterioară ei³².

Concluziile noastre, în ce privește chestiunile de principiu, ca regulă, coincid cu acele rezultate din examinarea altor categorii de materiale arheologice; mai mult, dacă le analizăm mai detaliat pe ultimele, observăm că susținerile noastre reflectă mult mai complet și concret dinamica dezvoltării în timp și spațiu a acestor culturi. Doar este vorba de interpretarea fenomenelor, evidențiate numai în baza a două categorii de obiecte metalice.

Sper ca cititorul să-mi scuze o asemenea expunere detaliată a logicii trecerii de la faptele evidențiate și tendințele lor spre o interpretare ce se impune. În continuare vom fi mai succinți, cu toate că logica expunerii și consecutivitatea vor fi aceleași.

Seceri

Secerile, la fel ca și celturile, nu sunt caracteristice pentru culturile bronzului mijlociu din regiunea nord-pontică. Ele apar, într-un număr restrâns, formate deja și au multiple analogii în complexele etapei timpurii a culturii Srubnaia din regiunea Nipru-Volga.

Seceri de tip Kobakovo cu corpul masiv și lat, cu tășul aproape drept și mânerul în formă de cârlig, cu capătul în sus (fig.2. I,1-4).

Conform lui A.M.Leškov și V.S. Bočkarev, acestea sunt atribuite complexelor datate în etapa timpurie a culturii Sabatinovka³³, iar N.N.Čeredničenko - etapei timpurii a culturii Srubnaia³⁴.

După cum reiese din harta de răspândire (harta 6), puținele locuri ale aflării acestor seceri sunt concentrate în zona Niprului, în regiunea Kievului și mai jos în zona cataractelor Niprului, unde fac conexiune cu arealul culturii Sabatinovka.

Seceri de tip Borodajevka, care se caracterizează prin corpul mult mai curbat, rotunjit (fig.2.II,1-5).

Conform specialiștilor menționați mai sus, ele sunt atribuite etapelor timpurii ale culturilor Srubnaia și Sabatinovka.

După cele indicate pe harta 6, acestea se întâlnesc parțial în zonele Niprului Mijlociu și Inferior, unde sunt în conexiune cu arealul culturii Sabatinovka. În cazuri izolate, acestea se întâlnesc în arealul culturii Noua, în partea estică a regiunii pericarpatică (Deleni), în partea centrală a Transilvaniei (Mediaș) și într-un singur caz la Dunărea de Jos în arealul culturii Tei (Odăile Podari).

Seceri de tip Staro-Bykovo cu corpul slab curbat, cu mânerul în formă de cârlig cu capătul în sus și care se deosebesc prin dimensiunile mici, în majoritatea cazurilor (fig.2.III, 1-4).

Se datează în aceeași perioadă, cu toate că noi suntem de părere că acestea dăinuie până în perioada târzie a culturii Sabatinovka.

Harta 6 indică prezența unor exemplare rare și a tiparelor de turnat, caracteristice pentru zona Niprului Mijlociu, unde sunt în conexiune cu arealul culturii Sabatinovka, iar obiectele finisate - pentru regiunea Kievului.

Acestea sunt principalele tipuri de seceri, caracteristice pentru regiunea nord-pontică³⁵. Cu toate că acestea se întâlnesc mult mai rar comparativ cu celturile și sunt răspândite cu preponderență în perioada timpurie a culturii Sabatinovka, aceste seceri, privite ca fenomen al culturii, manifestă aceleași tendințe ca și celturile cu două tortițe. Ele apar în zona nord-pontică într-un aspect tipologic deja finisat și au multiple analogii sau prototipuri în perioada timpurie a culturii Srubnaia. Ca și celturile, acest fenomen se concentrează în zonele Niprului Mijlociu și în apropierea Kievului și este mai slab evidențiat în zona Niprului Inferior și în regiunile învecinate. Asemenea celturilor din perioada timpurie a culturii Sabatinovka, aceste seceri se întâlnesc, cei drept mai rar, și în arealul celturilor Noua și al celor din zona Dunării de Jos. Toate acestea, confirmă o dată în plus, într-un mod aparte, că secerile, într-un număr mai redus, reflectă, însă, aceleași tendințe în dezvoltarea culturii Sabatinovka, ca și celturile cu două urechișe.

CELTURI ȘI SECERI DIN BRONZUL TARDIV - EPOCA FIERULUI TIMPURIU DE LA DUNĂREA DE JOS

Celturile, ca o categorie specifică de unelte cu tubul de înmănunșare închis, nu sunt cunoscute în tradițiile culturilor bronzului timpuriu și mijlociu din zona Dunării de Jos. Pentru acestea sunt caracteristice topoare cu muchie cu unu sau două tășuri³⁶. Celturile apar aici odată cu trecerea la bronzul târziu. Principalele tipuri caracteristice pentru această zonă sunt:

Celturi de tip Oinac care sunt lipsite de urechișe cu fațetele arcuite cu sau fără orificiu sub arcă, adeseori cu decor suplimentar (fig.3.I,1-10).

În cadrul tipului de bază se evidențiază celturile din varianta Gorsko-Kosovo, deosebindu-se prin fațetele trapezoidale (fig.3.I, 11-15). Aceste celturi își au prototipurile printre piesele din regiunea nord-pontică, reprezentate în special de negativele tiparelor de turnat din Malye Kopani³⁷.

După I.Panajotov, pentru Bulgaria³⁸ și M. Petrescu-Dîmbovița pentru Dobrogea, Muntenia și Oltenia³⁹, aceste celturi sunt caracteristice pentru complexele perioadelor Br.D-HaA1.

Urmărind cele indicate pe harta întocmită (harta 4.II,1) celturile de tip Oinac sunt în conexiune, în special,

cu arealul culturilor Coslogeni, Tei IV-V și Zimnicea-Plovdiv, iar culturile variantei Gorsko-Kosovo, cu rare excepții, se suprapun doar cu arealul culturii Zimnicea-Plovdiv. În afară de culturile menționate, culturile de tip Oinac se mai întâlnesc în arealul culturii Noua (Guşterița II, Măgura, raionul Râșcani), la hotarul dintre arealul acesteia și arealul culturii Sabatinovka (Dancu) și în arealul ultimei (Orechovo, Majački, Krivoj Kut, Avraamovka, Straroselie, Čerkassy).

Celturile de tip Vyrbica, care reprezintă o modificare a culturilor analizate mai sus, de tip Oinac și a variantei Gorsko-Kosovo se deosebesc prin proporții mai scurte și prin decorarea intensivă a fațetelor trapezoidale sau arcuite cu nervuri verticale paralele (fig.3.II, 1-10).

Cu părere de rău, practic, nu este determinată cronologia acestor culturi, cu toate că, conform pozițiilor ornamentale și potrivirea lor cu materialele din complexe din Dobrogea, Muntenia și Transilvania, e vădit faptul că răspândirea lor corespunde perioadelor HaA2-HaB⁴⁰.

Conform hărții întocmite (harta 5.II) și spre deosebire de culturile de tip Oinac, culturile de tip Vyrbica formează o grupă destul de compactă, localizată, practic, integral în arealul monumentelor cu ceramică cu decor incizat sau ștanțat din nordul Bulgariei⁴¹.

Ținând cont de cele de mai sus putem constata următoarele:

- culturile fără tortițe de tip Oinac, ca și varianta Gorsko-Kosovo, ca o categorie aparte de unelte cu tubul de înmănușare compact, apar în zona Dunării de Jos doar ca rezultat al influențelor factorului estic din regiunea nord-pontică, a cărui prezență a fost deja documentată aici prin culturi și seceri de tip nord-pontic;

- producerea culturilor de tip Oinac este legată, preponderent, de purtătorii culturilor Coslogeni, Tei IV-V, cât și, împreună cu varianta Gorsko-Kosovo, de purtătorii culturii Zimnicea-Plovdiv;

- răspândirea culturilor de tip Oinac în arealul culturii Noua, și mai ales a culturii Sabatinovka, indică și influența purtătorilor culturilor din zona Dunării de Jos, și în primul rând, a culturilor Coslogeni asupra culturilor menționate din regiunile de vest și de nord ale Mării Negre.

Așadar, fără a ne implica în multiplele aspecte legate de apariția, dezvoltarea și corelările culturilor bronzului târziu de la Dunărea de Jos și de la est de Carpați (Noua) și din zona nord-pontică (Sabatinovka), tipul

de culturi examinat reflectă pe deplin aceleași tendințe ca și cele caracteristice pentru materialele provenite din așezări sau complexe funerare, analizate în lucrările lui S.Morintz⁴², I.T.Černjakov⁴³ sau I.N.Šarafutdinova⁴⁴.

În ceea ce privește culturile de tip Vyrbica, luând în considerare cercetarea insuficientă a monumentelor Hallstattului timpuriu din Bulgaria de Nord, mă voi limita doar la constatarea faptelor. Corelarea lor vorbește, evident, despre o succesiune genetică a monumentelor acestei zone din culturile anterioare ale perioadei bronzului târziu.

Seceri

Spre deosebire de culturi, secerile sunt bine cunoscute în tradițiile culturale ale perioadei timpurii și celei mijlocii a epocii bronzului în zona Dunării de Jos după așa-numitele seceri-cuțite, turnate din partea transversală a mânerului. Pentru bronzul târziu, pentru acest teritoriu este cunoscut doar un singur tip de seceri.

Secerile de tip Dičevo, cu ciotul de la turnat neînlăturat.

Se caracterizează prin forma curbată a corpului, turnate din partea transversală a călcâiului mânerului. Ciotul de la turnat este, de obicei, frânt sau formează călcâiul mânerului simplu, deseori fiind prevăzut cu un buton frontal sau lateral⁴⁵. Lungimea coardei acestora este de la 15 până la 24 cm (fig.4, 1-9). Conform datelor metrice se evidențiază varianta Vyrbica, care se deosebete prin dimensiunile mici - lungimea coardei de la 9,0 - 10,0 până la 14,0 cm (fig.4, 10-12).

Conform lui M.Petrescu-Dîmbovița, I.Motzoi-Chicideanu și D.Lichiardopol, aceste seceri sunt caracteristice pentru complexe perioadei Br.D-HaA1 și corespund cu orizontul culturilor bronzului târziu⁴⁶.

După cum reiese din harta întocmită (harta 6.II,1) arealul secerilor de tip Dičevo corespunde, practic, totalmente cu arealul culturilor Coslogeni și parțial culturii Tei IV-V. Într-un număr mai mare sau mai mic acestea se întâlnesc, de asemenea și în arealul culturilor Noua și Sabatinovka. O excepție sunt secerile mici ale variantei Vyrbica, reprezentate în cazuri aparte doar în arealul culturii Zimnicea-Plovdiv. Cu alte cuvinte, secerile de tip Dičevo evidențiază aceleași tendințe ca și în cazul culturilor de tip Oinac, și respectiv confirmă cele menționate mai sus referitoare la corelațiile culturilor din zona Dunării de Jos și culturilor Noua și Sabatinovka.

CELTURI ȘI SECERI DIN BRONZUL TÂRZIU DE TIP EST- CARPATIC-TRANSILVĂNEAN

Celturi

Tradițiile metalurgiei din perioada timpurie și cea mijlocie a epocii bronzului din regiunile de la est de Carpați și Transilvania sunt legate de răspândirea topoarelor cu muchie de diferite tipuri⁴⁷. Celturile cu tubul de înmănușare compact, ca o categorie aparte de obiecte, apar aici doar către perioada bronzului târziu și sunt reprezentate de câteva tipuri principale⁴⁸.

Celturi cu o urechiușă de tip Râșești care se caracterizează prin fațetele arcuite și cu orificii rotunjite sau ovale sub arcă.

Deseori, acestea din urmă sunt înconjurată de o nervură reliefată în formă de laț. Uneori acesta simbolizează lipsa perforației (fig 5.I, 1-5).

Conform lui M.Petrescu-Dîmbovița aceste celturi sunt caracteristice pentru complexe perioadei Br.D din Moldova (Râșești., Ghermănești ș.a.), Dobrogea (Gura Dobrogei) și Muntenia (Drajna de Jos), iar în Transilvania pentru depozitele perioadei Br.D (Arcuș, Augustin) și într-un singur caz pentru perioada HaA1 (Cetatea de Baltă)⁴⁹. În Republica Moldova aceste celturi sunt caracteristice pentru perioada Br.D (Hristici, Varvareuca), iar pe teritoriul Ucrainei - pentru depozitele, datate de V.S.Bočkarev și A.M.Leškov, preponderent, în perioada Presabatinovka sau perioada HaA1 (Krasnyj Majak, Antonovka, Rajgorodka ș.a.)⁵⁰. În depozitele din perioadele mai târzii - HaA2, HaB - aceste celturi lipsesc complet.

După cum rezultă din harta întocmită (harta 7.1), celturile de tip Râșești. au avut o răspândire foarte întinsă. Conform hărții, este evident că acestea se corelează, în principal, cu arealul culturilor Noua și Sabatinovka. Totodată, cea mai mare concentrare revine părții de est a arealului culturii Noua, și anume în bazinul râului Bârlad și în zona Nistrului Mijlociu. Ținând cont de prioritatea cronologică a celturilor din această zonă și concentrarea lor, se poate afirma, fără nici o îndoială, că apariția și producerea celturilor de tip Râșești. ține în primul rând de zona râului Bârlad și parțial de cea a Nistrului Mijlociu. Din această zonă, celturile în cauză s-au transmis, în decursul perioadelor Br.D-HaA1, în Transilvania Centrală și de Sud-Est, iar piesele finisate au fost răspândite în masă în arealul culturii

Sabatinovka, unde acestea se întâlnesc în depozite de import.

Atrage atenția prezența celturilor de acest tip în zona Niprului Mijlociu și în special în apropiere de Kiev. Se prea poate ca prezența factorilor culturali Noua, tradițiile din zona Bârladului și Nistrului Mijlociu și încrucișarea acestora cu tradițiile locale să poată explica apariția în această zonă, în etapa de tranziție la epoca fierului a celturilor cu două tortițe, cu fațetele arcuite, de tip Novo-Alexandrovka, menționate mai sus.

Celturi cu o singură tortiță de tip Negrești care se deosebesc de precedentele prin dimensiuni mai mici și mai ales prin lipsa orificiilor pe fațetele arcuite (fig.5.II,1-5).

În literatură, acest tip de celturi este prezentat nemotivat, împreună cu celturile de tip Râșești..

Aceste celturi se întâlnesc relativ rar, însă ca și celturile de tip Râșești., sunt caracteristice pentru depozitele Moldovei de la apus de Prut, atribuite de M.Petrescu-Dâmbovița perioadei Br.D (Ciorani, Duda, Negrești). În Transilvania, însă, cu rare excepții (Arcuș), ele sunt caracteristice pentru depozitele din perioada HaA1 (Aiud, Spălnaca II, Uioara de Sus, Socu, Tăut ș.a.)⁵¹.

Celturi asemănătoare se mai întâlnesc și în complexe mai târzii din Transilvania, Muntenia (Jupalnic, Predeal, Arad II, Plenița) sau în Moldova (Jijia)⁵². Acestea însă se deosebesc după proporții, după gura tubului de înmănușare, deseori sunt ornamentate, și de aceea, trebuie să fie examinate ca un tip sau variantă aparte.

După harta de răspândire (harta 7.2), celturile de tip Negrești, ca și cele de tip Râșești., corespund în principal zonei de la est de Carpați a arealului culturii Noua. Spre deosebire de ultimele, cu toate că se întâlnesc și în zona cursului superior al râului Bârlad, marea majoritate a acestora se concentrează în regiunea cursului superior al râurilor Siret și Prut.

Luând în considerare această situație și corelația cronologică indicată mai sus, se poate constata că aceste celturi se formează ca tip aparte în cadrul focarului metalurgic Bârlad, însă producerea și realizarea lor ține de regiunea cursului superior al râurilor Siret și Prut. De aici piesele finisate sunt difuzate în zona Nistrului Superior și în arealele culturilor Sabatinovka și Belogradovka. Pe de altă parte, tot de aici, din estul Carpaților, în decursul perioadei Br.D și, în special, în HaA1 ele se transmit în sud-estul și centrul Transilvaniei, fără a avea, însă, o răspândire largă.

Celturi cu o singură toartă, așa-numitul tip "vechi transilvănean".

Reprezintă unul dintre cele mai numeroase și variate tipuri⁵³. După cum reiese din harta incompletă (harta 8) aceste celturi, cu o concentrare evidentă în arealul culturii Noua, sunt răspândite pe larg și în arealele altor culturi, iar în cazuri izolate de la Severskiy Donec în Ucraina de Est⁵⁴ și până la Rin în Germania Occidentală⁵⁵. Sub aspect cronologic ele se întâlnesc în depozite începând cu perioada Br.D și până în perioada HaB. Din acest motiv ele necesită o mult mai mare atenție.

După principalele particularități morfologice ce se evidențiază foarte clar, îl vom numi convențional *tipul Ruginoasa* cu un șir de variante derivate din acesta.

Celturile de tip Ruginoasa care se caracterizează prin fațetele trapezoidale, cu laturile suplimentar reliefate în partea superioară și sunt de obicei hexagonale în secțiune (fig. 5. III, 1-4).

Varianta Aiud. Se deosebește de tipul de bază prin dimensiuni mai mici, fațetele trapezoidale parțial reduse și prin ornamentarea suplimentară a părții superioare a corpului cu nervuri reliefate (fig. 5. III, 6-7).

Varianta Antonovka. Are fațetele scurte, arcuite în partea superioară (fig. 5. III, 8-10).

Varianta Dziedzilow. Spre deosebire de tipul de bază are laturile lăsate în jos (fig. 5. III, 5).

Atrag atenția celturile cu fațetele simple, trapezoidale (fig. 5. III, 11), care probabil, constituie varianta inițială pentru celturile din cadrul tipului examinat. Ele necesită o analiză tipologică suplimentară și în cazul dat nu sunt luate în considerație.

Conform datării, acceptată unanim, a depozitelor din România, Ungaria, Moldova, Ucraina, care conțin celturi de tip Ruginoasa și variantele acestuia și a întocmirii pentru fiecare orizont cronologic a hărților nr. 9 și 10, pot fi observate următoarele situații:

1. Marea majoritate a locurilor unde s-au găsit celturi de acest tip și a variantelor lui se află, preponderent, în arealul și orizontul cronologic al culturii Noua (perioadele Br.D-HaA1). Apariția, producerea și răspândirea lor poate fi pusă în deplină dependență cu purtătorii culturii menționate. Aceste celturi se întâlnesc și în depozitele din Transilvania, perioada HaA2 și HaB1, care corespund cu răspândirea în această zonă a culturii Gáva. Numărul mic de piese, cât și de descoperiri marchează un fenomen cultural în întârziere, deja depășit.

2. Ca urmare a suprapunerii datelor de pe hărțile 9 și 10 se observă foarte clar, că în perioada Br.D (harta 9) celturile de tip Ruginoasa, după concentrarea și densitatea descoperirilor, sunt reprezentate cel mai bine în estul Carpaților, în zona cursului mijlociu al Siretului (acest lucru se observă foarte bine mai ales după descoperirile izolate (harta 9.4), în timp ce în Transilvania ele sunt mai împrăștiate. În schimb, în perioada HaA1 (harta 10) aceste celturi se întâlnesc foarte rar la est de Carpați, ca să apară mult mai compact în centrul Transilvaniei. Această ultimă situație se referă în aceeași măsură și la celturile variantei Aiud. Prin pozițiile periferice, atât în ceea ce privește spațiul cultural, cât și cadrul cronologic, se deosebesc și celturile variantei Dziedzilow, concentrate în zona Nistrului Superior, la periferia nord-estică a culturii Noua. Mai puțin clară e situația în cazul variantei Antonovka, care se întâlnește relativ rar în depozitele din perioada Br.D și în cele din perioada HaA1 nedemonstrând concentrări cât de cât evidente.

Din corelațiile cronologice și spațiale reiese că celturile de tip Ruginoasa se formează în zona cursului mijlociu al Siretului, unde au fost depistate și prototipurile respective: celturile de tip (sau variantă) Ghermănești (fig. 5. III, 5), iar ultimele la rândul lor cu precursore în celturile cu fațetele simple trapezoidale, cu orificiu sau fără, prezentate pe negativele tiparelor de turnat din zona nord-pontică, din Malye Kopani⁵⁶. Menționăm că supoziția despre proveniența estică a celturilor de tip "vechi transilvănean" a fost lansată pentru prima dată de M. Rusu, încă din anul 1966⁵⁷.

- Celturile de tip Ruginoasa, apărute în zona cursului de mijloc al Siretului, unde ele ocupă o poziție intermediară între concentrările celturilor de tipurile Râșești. și Negrești (pentru comparație hărțile 9 și 7), se răspândesc, parțial, și în arealul culturii Sabatinovka (hărțile 9 și 10) și parțial, în formă modificată -variantea Dziedzilow, se reproduc în arealul culturii Noua în zona Nistrului Superior. Concomitent, încă în decursul perioadei Br.D ele se transmit focarelor metalurgice din Transilvania, căpătând aici o dezvoltare de sine stătătoare, atât în forma sa inițială, cât și - în etapa HaA1 - ca variantă Aiud. De aici, finisate deja, se răspândesc parțial și în arealele culturilor învecinate din vest sau nord din perioada târzie a epocii bronzului sau etapa inițială a Hallstattului tracic.

Acest proces de evoluție a celturilor de tip Ruginoasa și variantele lui principale este confirmat în

întregime de corelările statistice dintre complexele de la est de Carpați și Transilvania. În depozitele din Moldova, pentru perioada Br.D, la un număr de 11 culturi de tip Ruginoasa, îi revin două culturi ale variantei Aiud și unul al variantei Antonovka; iar pentru perioada HaA1 - la trei culturi ale tipului de bază revin două culturi ale variantei Aiud. În schimb, în depozitele din Transilvania din etapa Br.D celor 35 culturi de tip Ruginoasa le corespund: 5 ale variantei Aiud și 4 ale variantei Antonovka, iar în depozitele din perioada HaA1 respectiv: 85, 71 și 3.

Așadar, am examinat toate tipurile de bază de culturi din epoca bronzului târziu de la est de Carpați și Transilvania. S-a constatat că toate aceste culturi sunt legate de cultura Noua. Ele au apărut în etapa inițială a acestei culturi ca o imitație a tipurilor din zona nord-ponctică. Aceste tipuri originale au existat, practic concomitent, în decursul perioadelor Br.D-HaA1, dar în diferite regiuni ale acestei culturi. Producerea și răspândirea culturilor de tip Râșești, este legată, în principal, de focarul metalurgic Bârlad, de unde, parțial, sunt difuzate în Transilvania de Sud-Est sau în formă finisată sunt exportate în arealul culturii Sabatinovka. Spre deosebire de acestea, culturile de tip Negrești erau turnate și au existat, cu preponderență, pe cursul superior al râurilor Siret și Prut, în focarul metalurgic de la Suceava, de unde acestea erau difuzate, în etapa HaA1, parțial în Transilvania, sau în formă finisată erau exportate în arealul culturilor Sabatinovka și Belogradovka. O răspândire destul de largă în arealul acestei culturi au avut-o culturile de tip Ruginoasa. Apariția și răspândirea lor a fost legată inițial de focarele metalurgice de pe cursul mijlociu al Siretului sau Neamț, de unde acestea, în formă finisată pătrundeau în arealul culturilor Sabatinovka și Belogradovka, iar în formă modificată în perioada HaA1 ele au început să se reproducă în focarul metalurgic din zona Nistrului Superior (variantea Dziedzilow). Mai mult, în perioada Br.D aceste culturi se introduc în focarele metalurgice din Transilvania, unde capătă o maximă dezvoltare, atât în forma lor inițială, cât și cu unele modificări de ordin cronologic (variantea Aiud).

Examinează ca element al fenomenului culturii Noua, tendințele evidențiate în raport cu culturile menționate permit unele concluzii principale și anume:

Apariția principalelor piese de metal ale culturii Noua, și însăși formarea culturii respective a fost inițiată de influențele din est, ieșind în evidență în decursul dezvoltării lor strânse contacte și relații cu purtătorii culturilor Sabatinovka și Belogradovka. Procesul constituirii

metalurgiei locale și a culturii Noua ține de zona Carpaților de Est și, mai concret, de zona cursurilor de mijloc și superior ale râurilor Prut și Siret, de unde, acest fenomen cultural, se extinde treptat în zonele Nistrului Superior, centrul și sud-estul Transilvaniei, condiționând formarea diverselor variante locale, relativ independente, ale culturii Noua. Odată cu trecerea la epoca fierului timpuriu principalele tipuri de bronzuri, cât și însăși cultura Noua, își întrerup existența, proces care coincide cu perioada HaA1.

Urmând principiul propus mai sus, apelând la cercetările dedicate culturii Noua, ne putem convinge că încheierile la care am ajuns asupra apariției și dezvoltării în timp și spațiu, a acestei culturi coincid în mare măsură, în problemele principale, cu concluziile elaborate pe baza materialelor din așezări sau din complexe funerare⁵⁸.

Seceri

Secerile, la fel ca și culturile nu sunt caracteristice pentru tradițiile culturilor bronzului mijlociu și timpuriu din zona de la est de Carpați. În Transilvania, însă, sunt folosite secerile-cuțite arhaice, turnate din partea călcâiului mânerului⁵⁹. Pentru epoca bronzului târziu, în regiunile menționate sunt răspândite diferite tipuri de seceri, care erau turnate din partea dorsală a tăișului. Acest procedeu tehnic nu cunoaște analogii nici în metalurgia locală, nici în cea din zona nord-ponctică și reprezintă, probabil, o invenție a meșterilor locali din epoca bronzului târziu. Sub aspect tipologic, secerile sunt reprezentate prin două tipuri de bază.

Seceri de tip Heleșteni care se caracterizează prin forma corpului curbă, cu mânerul simplu, prevăzut cu două găuri, iar rămășițele ciotului de turnat sunt, de obicei, amplasate pe curbura marginii superioare a tăișului, în apropierea mânerului (fig.6.I, 1-5).

În cadrul acestui tip se evidențiază varianta Căt cu călcâiul mânerului inelat. Sunt cunoscute doar câteva exemplare (fig. 6. I, 6,7), sau prin intermediul negativelor tiparelor de turnat (fig.2. IV, 1,2).

După lucrările lui M. Petrescu-Dîmbovița secerile de tip Heleșteni sunt caracteristice pentru complexele perioadei Br.D, și doar în cazuri aparte, pentru depozitele din perioada HaA1 de pe teritoriul Moldovei și Transilvaniei (Tomești, Uiora de Sus, Petrești de Mijloc)⁶⁰. În Republica Moldova acestea sunt caracteristice pentru

complexele perioadei Br.D (Lozova, Alexandreni, Hristici, Varvareuca), iar în Ucraina pentru complexe culturale Sabatinovka, preponderent pentru perioada târzie a acesteia, adică HaA1 (Antonovka, Rajgorodka, Novo-Trajany, ș.a.). Relativ mai târziu sunt secerile variantei Țut, caracteristice pentru complexe Noua-Sabatinovka, însă tipare de turnat se întâlnesc și în complexe periodice timpurii a culturii Belozerka (Voznesenka)⁶¹.

Cartografierea secerilor de tip Heleșteni (harta 11.1) demonstrează că principalele locuri ale acestora, date preponderent cu perioada Br.D, se află la periferia estică a culturii Noua și anume, în interfluviul Prut-Nistru și mult mai rar în arealul culturii Sabatinovka. Spre deosebire de acestea, secerile variantei Țut, conform tiparelor de turnat, predomină evident în arealul culturii Sabatinovka.

Din datele prezentate reiese că secerile de tip Heleșteni au apărut și au existat în spațiul de silvostepă dintre Prut și Nistru, de unde, în formă finisată, s-au difuzat în arealul culturii Sabatinovka. De aici, însă, în formă modificată (variantea Țut) ele au fost preluate de atelierele perioadei târzii a culturii Sabatinovka din regiunea Niprului Mijlociu și Inferior.

Secerile cu mânerul în formă de cârlig, ca și celurile de tip Ruginoasa, constituie unul din cele mai numeroase și mai variate tipuri, racordate, tradițional, la focarele metalurgice din Transilvania⁶².

Ele sunt cunoscute pe un vast teritoriu - din Ucraina de Est (Rajgorodka) și până în Moravia⁶³ și Serbia⁶⁴. Se caracterizează prin corpul curbat sau curbat și îndoit în unghi spre mâner. Mânerul sfârșește cu o proeminență în formă de cârlig, specifică acestora. Erau turnate dinspre partea transversală a tăișului. Ciotul de turnare se află, de obicei pe partea curbată în unghi de lângă mâner, mai rar la centru sau lângă tăiș (fig.6.II, 1-9).

Conform opiniilor celor mai de vază specialiști, acestea sunt specifice pentru complexe periodice Br.D-HaA1 și doar rareori se întâlnesc în complexe HaB1.

Cartografierea complexelor din diferite perioade, care conțin seceri cu cârlig și suprapunerea rezultatelor (hărțile 12, 13), scot în evidență următoarele: principalele concentrări ale acestor seceri, atât în perioada Br.D, cât și HaA, revin arealului culturii Noua. Producerea și existența acestora țin tot de această cultură. Prezența lor în complexe mai târzii (HaB1) poartă un caracter sporadic și se întâlnesc în cazuri izolate.

Între timp, conform hărții 12, numărul și densitatea descoperirilor acestor seceri este mult mai mare la est de Carpați, în zona râului Bârlad, decât în centrul Transilvaniei, în timp ce, în perioada HaA1 (harta 13) aceste seceri sunt mai frecvente în Transilvania și mai slab reprezentate în Carpații Orientali. Conexiunile cronologice și spațiale dovedesc fără echivoc, că secerile cu cârlig, ca o varietate aparte de obiecte, s-au format inițial și au existat în zona Carpaților Orientali, în cadrul focarului metalurgic Bârlad, iar producerea și răspândirea lor în depresiunea Carpaților poartă un caracter secundar, auxiliar.

Având în vedere caracterul categoric al concluziilor noastre contrare opiniei tradiționale despre originea și evoluția secerilor cu mânerul în formă de cârlig, am prezentat noi date, rezultate ale cercetărilor suplimentare, pentru a scoate în evidență tipologia internă și stabilirea evoluției cronologice a acestor seceri.

Spre deosebire de tipologia propusă de M.Petrescu-Dîmbovița⁶⁵, tipologia noastră are la bază analiza indicilor metrici, care indică proporțiile pieselor. Ca rezultat al corelării a trei parametri de bază (lungimea coardei raportată la lungimea lamei și mânerului secerilor) a fost posibilă evidențierea a trei grupe statistice stabile de seceri.

Secerile de tip Ghermănești care se deosebesc prin dimensiuni mari și proporții mai înalte (fig.6.II, 1-3). Lungimea coardei acestora este de 19,0-23,0-25,0 cm. Importantă este însă lungimea tăișului, care este aproximativ egală cu lungimea mânerului. Raportul dintre acestea este de la 0,95 până la 1,25-1,30. După configurație și proporții aceste seceri sunt cele mai apropiate de secerile din regiunea nord-pontică de tip Borodivka (fig. 2.II), care au servit, probabil, drept prototip.

Secerile variantei Ruginoasa. Se deosebesc de tipul de bază prin dimensiuni mai mici și mai joase, de proporții medii (fig.6.II, 4, 5). Lungimea coardei -16,6-17,0 - 22,0 cm, mai rar -23,0 cm. Raportul dintre lungimea tăișului și lungimea mânerului variază de la 1,3-1,35 până la 1,6-1,65.

Secerile variantei Ilișeni. Se deosebesc de cele examinate mai sus prin dimensiuni mici și proporții scurte (fig.6.II, 6-9). Lungimea coardei variază de obicei de la 12,0-13,0 până la 19,0, rareori mai mare. Coraportul dintre lungimea lamei și a mânerului este de 1,6 - 2,0 și mai mult.

Cartografierea autonomă, conform proporțiilor grupelor de seceri cu cârlig, demonstrează că secerile de tip Ghermănești sunt cele mai bine reprezentate în zona

Bârladului și mult mai rar în Transilvania (harta 14,1). În schimb, secerile variantelor Ruginoasa (harta 14, 2) și Ilișeni (harta 15) sunt pe deplin reprezentate atât la est de Carpați, cât și în Transilvania. Suprapunerea totală sau parțială, a teritoriilor grupurilor de descoperiri deosebite prin indici tipologici și metrice, poate fi explicată doar prin datarea diferită a acestora.

Această situație, ca și direcția cronologică de dezvoltare a grupurilor de seceri cu mânerul în formă de cârlig, poate fi ușor determinată, după răspândirea reciprocă a acestora în complexe închise și a corelațiilor numerice în depozite din perioade diferite. Astfel, secerile înalte se întâlnesc în patru cazuri (depozitele Bârlad, Budești, Moșna, Tomești) împreună cu cele medii și doar în două cazuri (Ghermănești, Tomești) - împreună cu secerile scurte. Spre deosebire de ele, secerile mijlocii se întâlnesc în 15 cazuri împreună cu cele mici (Tomești, Cara, Micăsasa, Drajna de Jos, Gușterița, Șpălnaca II, Dancu, Antonovka, Beșilovo, Novo-Trojany, Suvorovo II ș.a.). În ce privește reprezentarea lor numerică în complexe din perioade diferite, în cele 52 de depozite, cu o datare mai exactă, au fost identificate următoarele proporții: celor 42 depozite din România, Moldova și Bulgaria, date de către specialiști cu perioada Br.D, le revin 28 de seceri înalte, 90 medii și 94 scunde. În 8 depozite din HaA1 au fost depistate 9 seceri medii și 93 scurte. Încă 7 seceri scunde sunt cunoscute pentru două depozite date în perioada HaB1.

Așadar, deosebirile cronologice și succesiunea grupurilor de seceri cu cârlig, evidențiate conform indicilor metrice, sunt clare și se reflectă în faptul că cele mai arhaice dintre acestea sunt cele de tip Ghermănești. Relativ mai noi sunt secerile variantei Ruginoasa și cele mai târzii, secerile variantei Ilișeni. Existența primelor coincide, probabil, cu prima jumătate a perioadei Br.D, cele din varianta Ruginoasa cu cea de-a doua jumătate a perioadei Br.D, și ultimele, prioritar, cu perioada HaA1, după care acestea ies din uz și se întâlnesc foarte rar în complexele perioadei HaB1.

Ținând cont de tendințele cronologice de dezvoltare a secerilor cu cârlig, și de coraportul amplasării lor în spațiu, conform hărților 14 și 15 se pot constata, în afara concluziilor anterioare, următoarele:

- secerile cu cârlig apar incontestabil ca rezultat al imitării secerilor de tip Borodevka din zona nord-pontică, dar într-o execuție tehnică originală, de sine stătătoare (avem în vedere turnarea nu de la călcâiul mânerului, ci de la marginea superioară a tășului);

- originea lor este legată de focarul metalurgic din zona Bârladului aparținând culturii Noua. De aici, aceasta, cu diverse modificări, se extind în tot spațiul est-carpatic;

- încă din perioada Br.D secerile cu cârlig din zona est-carpatică sunt difuzate în sud-estul și centrul Transilvaniei, fiind introduse prin reproducere în centrele metalurgice locale ale culturii Noua.

Deci, fiind folosite, pentru analiza secerilor cu cârlig, două metode diferite, rezultatele sunt identice.

La finele examinării principalelor categorii de unelte de metal din perioada bronzului târziu în Carpații de Est și Transilvania, facem constatările următoare:

1. Toate tipurile examinate sunt legate în esență, de cultura Noua și, cu unele excepții, corespund, în timp și spațiu, acestei culturi;

2. Aceste tipuri, independent sau în complexitatea lor, au apărut sub influența estică (tradițiile nord-pontice) în Carpații de Est și, mai concret, în zona cursurilor de mijloc și inferioare ale râurilor Prut și Siret, de unde, pe măsura lărgirii arealului culturii Noua, treptat, sub formă de tipuri inițiale sau modificate, se difuzează în ținuturile de nord ale spațiului carpato-nistean sau în interiorul bazinului Carpaților, determinând particularitățile locale în dezvoltarea acestei culturi.

Este important de subliniat faptul că, în calitate de element al fenomenului culturii Noua, fiecare categorie funcțională de piese de metal reflectă, în principiu, aceleași tendințe ca și în cazurile așezărilor și/sau complexelor funerare. Aceasta se referă atât la dinamica dezvoltării culturii în timp și spațiu în interiorul ei, cât și la corelațiile dintre aceasta cu cele învecinate, și, în special, cu culturile Sabatinovka și Coslogeni.

CELTURI ȘI SECERI DE TIPURILE UNGARO-TRANSILVĂNENE

La fel ca și în alte regiuni, mai sus menționate, în Ungaria celturile cu tubul de înmănășare compact nu sunt cunoscute ca o varietate aparte de unelte. Ele apar aici doar în a doua jumătate a perioadei Br.D în depozitele orizontului Opalyi, care corespund culturilor Suciu de Sus - Stanovo și Berkes⁶⁵.

Celturi de tip Gemzse care reprezintă celturi cu gura concavă cu proeminența în formă de pisc pe marginea tubului de înmănășare (fig.7. I, 1-10).

Este cel mai numeros și mai variat tip⁶⁶, a cărui formare ține de focare metalurgice din epoca bronzului târziu din zona Tisei Superioare și Someș, și care s-au răspândit, ulterior, de la Dunărea de Mijloc până la Nistrul Superior și din zona Moravei până la Dunărea de Jos (harta 16 și 17), parcurgând un proces de dezvoltare până în perioada finală a Hallstattului timpuriu.

După indici morfologici și metrici, pot fi identificate mai multe variante strict determinate ale acestui tip. Acestea se deosebesc prin modul de executare a tubului de înmănușare, prin forma în secțiune a corpului sau dimensiuni, având propriile caracteristici în timp și spațiu. Însă, determinarea definitivă a acestor variante necesită analize suplimentare, și în cazul de față, nu pot fi luate în considerație.

Ținând cont de datarea acceptată, în general, pe teritoriile Ungariei⁶⁷, României⁶⁸, Slovaciei⁶⁹ și Ucrainei de Vest⁷⁰ a depozitelor ce conțin astfel de culturi, se pot observa, în baza cartografierii diferitelor orizonturi cronologice (harta 16 și 17), două situații calitativ diferite de răspândire în spațiu a acestor culturi.

Conform hărții 16, unde sunt indicate descoperirile de culturi de tip Gemzse din depozitele orizontului Opalyi din Ungaria și orizontului Uriu-Domănești din România, localizarea acestora pentru perioada Br.D este strict limitată la arealul culturii Suci de Sus și raioanele din imediata apropiere a Someșului Superior. Excepție fac doar trei depozite, dintre care două țin de arealul culturii Noua (Gheja, Seleuș) și unul - de arealul culturii Tei IV-V (Drajna de Jos).

Alta este situația în etapele HaA (orizonturile Aranyos, Kurd, Cincu-Suseni, Jupalnic-Turia) și HaB1-3 (orizonturile Gyermely, Moigrad-Tăuteu, Sângeorgiu de Pădure-Fizeșu Gherlii, Somartin-Vetiș), caracterizate prin schimbarea aspectului cultural - formarea și dezvoltarea culturii Gáva - Holihradý. În etapa HaA (harta 17.1) aceste culturi continuă să se întâlnească în zona Tisei Superioare și Someșului, dar pătrund larg și în centrul Transilvaniei. Pe de altă parte, în regiunea Nistrului Superior, se concentrează în întregime în cadrul arealului culturii Gáva - Holigrady. Mai mult decât atât, în aceeași perioadă, în formă modificată (variantea Komjatna -fig.7.I,6) ele pătrund larg și în arealul culturii Kyjatice, concentrându-se, preponderent la periferiile nordice ale arealului, unde se găseau principalele resurse de aramă, prelucrată de purtătorii acestei culturi.

Această situație, referitoare la localizarea culturilor de tip Gemzse persistă, în linii mari, și în perioada HaB (harta 17.2). Însă, se micșorează în mod vădit numărul lor

în regiunea Tisei Superioare, predominant în zona centrală a Carpaților. Cu toate acestea, însă, fără a lua în considerație varianta Komjatna, important este, că indiferent de unele schimbări cronologice, toate culturile din această perioadă sunt compact concentrate în arealul culturii Gáva - Holihradý (interesantă, sub acest aspect, este cartografierea unor descoperiri izolate, cunoscute pe teritoriul Moldovei care (harta 17.3) marchează întocmai hotarele estice ale acestei culturi, prin grupul Grănicești). Doar în cazuri aparte aceste culturi sunt cunoscute în afara hotarelor de est (Vărătic, Valea Rusului și altele) sau cele de sud (Sâmbăta Nouă I) a acestei culturi.

Așadar, evidențierea deosebirilor calitative referitoare la răspândirea în timp și spațiu a culturilor cu proeminența în formă de cioc de tip Gemzse, permite unele concluzii principiale. Absența prototipurilor locale demonstrează că apariția acestor culturi în regiunea Tisei Superioare reprezintă rezultatul împrumuturilor, prin intermediul purtătorilor culturii Noua, a tradițiilor orientale. Ele apar în a II-a jumătate a perioadei Br.D, constituind o particularitate aparte, în cadrul culturii Suci de Sus, în centrele metalurgice ale bronzului târziu. Odată cu transformările culturilor în regiunea Tisei Superioare și trecerea la epoca Hallstattului timpuriu tipul de culturi examinat (spre deosebire, să zicem, de culturile culturii Noua de tip Ruginoasa) este moștenit de purtătorii culturii Gáva și, pe măsura dezvoltării ei în timp și spațiu culturile sunt pe larg folosite pentru reproducere, în afară de centrele tradiționale de la Tisa Superioară, în centrele din zonele centrale ale Carpaților, cursului superior al râurilor Olt și Nistru, care activau anterior în cadrul culturii Noua. Mai mult, aceste culturi, cu unele modificări, se includ și în metalurgia vecinilor nordici ai culturii Gáva: purtătorilor culturii Kyjatice.

Conform celor menționate, se impune o concluzie, și anume: cultura Gáva include organic substratul genetic constituit din tradițiile culturilor epocii bronzului târziu din regiunea Tisei Superioare (Suci de Sus, Berkes), iar realizarea în timp și spațiu a acestor tradiții oglindește principalele etape și direcții ale formării și evoluției culturii Gáva însăși, cu extindere până la Nistrul Superior, iar la sud până în centrul și sud-estul Transilvaniei. Mai mult, apariția și răspândirea unei variante a acestor culturi în vestul Slovaciei (Komjatno) reprezintă o dovadă incontestabilă a participării purtătorilor tradițiilor bronzului târziu din regiunea Tisei Superioare la procesul de formare a particularităților culturii Kyjatice.

Seceri

O situație identică, cu aceleași concluzii, se observă și în cazul secerilor de tip ungaro-transilvănean.

Spre deosebire de culturi, secerile sunt cunoscute în tradițiile locale din zona Tisei Superioare din perioada bronzului mijlociu, mai ales prin intermediul secerilor cu buton (fig.7.II, 1-10), care pot fi numite de "tip Koszider"⁷¹. Este vorba de secerile de dimensiuni mici, cu corpul curbat, mânerul simplu cu buton. Se turnau de la călcâiul mânerului.

Preluuate din perioada bronzului mijlociu, aceste seceri, în diverse variante⁷², care, însă, necesită o analiză morfologică și metrică minuțioasă, s-au răspândit în epoca bronzului târziu și în decursul epocii fierului timpuriu.

Însă, ca și în cazul culturilor de tip Gemzse, aceste seceri, pentru fiecare dintre perioade, denotă în spațiu corelații diferite: După cum reiese din harta 18, toate complexele din perioada Br.D ce conțin seceri de tip Koszider sunt concentrate strict în arealul culturii Suci de Sus și, mai rar, în arealul culturii Piliny. Și numai în cazuri izolate acestea se întâlnesc în arealul culturii Noua din centrul Transilvaniei (Seleuș, Mocu). Cu totul diferită este situația pentru etapele HaA și HaB (harta 19), când aceste seceri, continuând să se întâlnească în regiunea Tisei Superioare, pătrund pe larg în centrul și sud-estul Transilvaniei și la Nistrul Superior, conturând arealul culturii Gáva. În etapa HaA1-2 se observă un număr relativ mic al acestora în arealul culturilor din regiunea Dunării de Mijloc și în Banat. În cazuri izolate acestea se întâlnesc la est de hotarele culturii Gáva, în arealul culturii Chișinău-Corlăteni (Ilișeni, Tomești, Ruginești) sau, în continuare, în regiunea Niprului (Nikopol, Chmelna).

Așadar, am examinat toate tipurile de bază ale secerilor și culturilor, caracteristice culturilor bronzului târziu din regiunea carpato-dunăreano-nord-pontică și care sunt de origine locală sau au ca punct de plecare tradițiile culturilor din est (culturile) din epoca bronzului mijlociu.

A fost stabilit că fiecare tip examinat este strict încadrat într-un anumit areal cultural. Răspândirea în masă a tipurilor de piese în afara contextului cultural este identificată pe baza a doi parametri. În primul caz, aceasta se explică prin localizarea surselor de materie primă în afara arealului respectiv, însă în imediata lui apropiere, identificat prin amplasarea așezărilor. Acest fenomen se observă pe baza pieselor culturilor Sabatinovka și Belo-

zerka din zona nord-pontică (concentrarea descoperirilor în apropierea Kievului), Suci de Sus (concentrarea descoperirilor în zona Someșului Superior), Kyjatice în Slovacia (concentrarea de lângă râul Vag), Coslogeni și Zimnicea -Plovdiv (concentrarea descoperirilor din zona cursurilor superioare ale râurilor Tundja și Marica). E semnificativ că în toate aceste cazuri concentrările neînsemnate de piese includ, de obicei, și tipare de turnat.

În cel de-al doilea caz al răspândirii relativ masive a tipurilor în afara arealelor propriilor culturi, este vorba doar de culturile care au același substrat genetic. Cel mai bine acest lucru îl reflectă blocul cultural Noua-Sabatinovka-Coslogeni, în cadrul căruia poate fi observată o liberă circulație a diferitelor tipuri de piese caracteristice acestor culturi. Parțial, acest lucru se referă, probabil, și la culturile Coslogeni - Zimnicea-Plovdiv și Suci de Sus - Piliny, și puțin mai târziu, la culturile Gáva și Kyjatice.

A doua situație. Conform analizelor, obiectele de metal, prin intermediul variantelor și formelor modificate, reflectă, în principiu, toate aspectele de bază ale dezvoltării în timp și spațiu ale culturii propriu-zise, a purtătorilor acestor tipuri și modificările calitative, treptate, ale acestora. Acest lucru este foarte bine demonstrat de materialele culturii Sabatinovka (schimbarea treptată și concomitentă a tipurilor și arealelor). Dar mult mai bine se observă aceasta la cultura Noua, ale cărei tipuri, ca și cultura însăși, având inițial epicentrul în zonele Bârladului și Siretului Inferior, ulterior, sub diferite variante se răspândesc împreună cu cultura până la Nistrul Superior, iar la vest pe întreaga zonă centrală a Transilvaniei. Nu mai puțin expresivă în această privință este și evoluția tipurilor ungaro-transilvănene în etapa de formare și răspândire a culturii Gáva, difuzate împreună cu cultura însăși pe întreg teritoriul Transilvaniei și Carpaților Orientali.

Și o ultimă situație, destul de importantă. Conform aceluiași analize, tipurile de piese de metal în forma lor inițială sau variante, sunt în stare să schimbe contextul cultural, reflectând astfel procesul transformărilor genetice ale fenomenului cultural însuși, care i-a dat naștere. Aceasta reiese din analiza materialelor culturii Belozerka, ale cărei tipuri de culturi (și multe altele care nu au fost menționate în prezenta lucrare) țin de tradițiile culturii Sabatinovka, a cărei legătură genetică este indiscutabilă. O situație similară demonstrează și tipurile ungaro-transilvănene, ale căror tradiții (culturile Suci de Sus, Berkes-?) sunt considerate de specialiști ca o componentă locală de bază în constituirea culturii Gáva.

În fine, sensibilitatea pieselor de metal față de procesele genetico-culturale e confirmată nu numai pe baza împrejurărilor favorabile, dar și de situațiile inverse, când înlocuirea spontană a unei culturi poate duce la schimbarea sau dispariția totală a pieselor răspândite anterior. Drept exemplu incontestabil poate servi "dispariția" culturii Noua și răspândirea pe întregul ei areal a culturilor Gáva (Transilvania, Nistrul Superior, Carpații Orientali), și Chișinău-Corlăteni (regiunea de silvostepă a interfluviilor Siret-Nistru) care sunt însoțite de "pierderea" completă a tipurilor de piese de metal, caracteristice anterior primei culturi.

Concluziile despre o atribuire strictă a tipurilor de piese metalice unei anumite culturi și a sensibilizării acestora la transformările culturale sau la procesele culturalo-genetice au o deosebită importanță metodologică și practică. Ori, după cum tipurile de piese examinate mai sus, permit a urmări principalele schimbări calitative în interiorul culturilor vizate ale epocii bronzului târziu, tot așa și analiza bine determinată a totalității pieselor, ce țin de Hallstattul tracic timpuriu, pot scoate în evidență sursele și principalele căi sau etape ale chiar procesului de hallstattizare a comunităților culturale examinate mai sus, care, după cum se știe, constituie principalul fond al transformărilor petrecute în perioada de tranziție la epoca fierului timpuriu pe întreaga întindere a regiunii danubiano-carpato-nistreană.

CELTURI ȘI SECERI DE TIPURI HALLSTATTIENE TIMPURI DE LA DUNĂREA DE MIJLOC

Printre variatele tipuri de celturi, complet necunoscute pentru tradițiile culturii din epoca bronzului târziu, însă larg răspândite în complexe de culturi Hallstattului tracic timpuriu din zona examinată, cele mai caracteristice dintre ele sunt următoarele:

Celturile fără urechiușe de tip Peterd sunt piese cu un brâu masiv în jurul tubului de înmănușare, cu lama lărgită și arcuită, cu decor în forma literei "V", amplasat pe fațetele, ovale în secțiune, cu laturile slab evidențiate (fig.8.I,1-6).

Din acest tip face parte și *variantea Kisapati*, care se caracterizează prin prezența unei urechiușe (fig.8.I, 7-12).

Celturile tipului și variantei menționate nu sunt specifice pentru culturile epocii bronzului târziu din zona

râului Tisa și regiunile estice. În cazuri aparte se întâlnesc în complexe de orizontului Aranyos (Bükkaranyos II) din zona Tisei Superioare și în depozitele de orizontului Kurd. Mai târziu, acestea nu se mai întâlnesc⁷³. Pe teritoriul României aceste culturi se găsesc numai și numai în depozitele perioadei HaA1⁷⁴.

După număr și densitate (harta 20, 1-2) acestea sunt localizate în principal la periferia sud-estică a culturii mormintelor cu urne, la joncțiunea cu arealul culturii Belegiș I-II - Cruceni I - Bobda II. Mult mai rar, aceste culturi se întâlnesc în regiunile învecinate în arealul culturii Gáva, care constituie periferia ariei de răspândire a acestor culturi, ce sunt concentrate în grupuri în regiunile cursurilor inferior și superior ale râului Tisa, în centrul Transilvaniei, parțial în arealul culturii Belegiș I-II - Cruceni I - Bobda II⁷⁵ și în cultura Kyjatice. Doar câteva exemplare au fost descoperite în arealul culturii Chișinău-Corlăteni (Mândrești, Bunești) sau la Dunărea de Jos (Kramolin). O atare distribuție în spațiu a tipului de celturi vizat confirmă faptul că veriga inițială de formare și răspândire a acestora ține de zona sud-vestică a Ungariei și probabil de zona Dunării iugoslave, și mai mult ca sigur, de purtătorii culturii mormintelor cu urne și/sau ai culturii Cruceni I - Belegiș I. Răspândirea lor la est de Tisa, în arealul culturii Gáva denotă extinderea lor secundară.

Celturile de tip Debreceen reprezintă un tip strict determinat de celturi cu o singură tortiță (se întâlnesc piese și fără tortiță), cu un brâu masiv în jurul marginii tubului de înmănușare, fațetele prevăzute cu o compoziție ornamentală specifică (fig.9.I, 1-6).

Include mai multe varietăți ce imită modelele inițiale, "clasice" (fig.9.I, 7-12). Luând în considerare forma și mai ales compoziția ornamentală, acestea reprezintă, fără îndoială, niște modificări mai târzii ale celturilor de tip Peterd, examinat mai sus. După A.Mozsolics sunt caracteristice pentru depozitele din orizontul Gyermely, datate în perioada HaA1-2⁷⁶. În Transilvania, unicul exemplar al acestor celturi a fost găsit într-un depozit, datat în perioada HaA1 (Spálnaca II), iar în rest ele sunt caracteristice pentru complexe de perioadelor HaA2-HaB1. Spre deosebire de modelele clasice, imitațiile și variantele acestora sunt prezentate pe larg și în complexe din perioadele HaB2-HaB3.

Cartografierea celturilor de acest tip (harta 22,1-2) arată concentrarea modelelor clasice, pe de o parte în zona nord-vestică a Ungariei și, parțial, în zona dunăreană a

Slovaciei, unde acestea coincid cu arealul culturii mormintelor cu urne, iar pe de altă parte, în zona Tisei Superioare, mai puțin în centrul Transilvaniei și, parțial, în zona cursului inferior al râurilor Siret și Nistru, unde ele, ca și concentrările de bază ale variantelor mai târzii, coincid strict cu arealul culturii Gáva-Holíhrady. Doar în unele cazuri aceste culturi și variantele lor se întâlnesc în arealul culturii Chișinău-Corlăteni (Văratice) sau în arealele culturilor de la Dunărea de Jos (Sâmbăta Nouă I, Boldești ș.a.).

Secerile

O situație absolut identică demonstrează și analiza altei categorii de piese, relativ independentă și mai numeroasă pentru Hallstattul timpuriu, și anume secerile de bronz.

Secerile de tip Pecs au corpul semicircular, cu mânerul simplu și trei sau mai multe nervuri reliefate pe el (fig.8.II,1-9).

Includ mai multe variante, care necesită, însă, argumentări metodice mult mai stricte⁷⁷.

Ca și culturile menționate mai sus, secerile de tip Pecs nu au prototipuri în culturile bronzului târziu și apar în zona Tisei Superioare și în centrul Transilvaniei deja formate. Cele mai timpurii după datarea A.Mozsolics și M.Petrescu-Dîmbovița, apar aici în componența depozitelor din orizontul Opalyi, Uriu-Domănești (Kisvarsány, Aleșd, Domănești II ș.a.). Însă, răspândirea lor masivă corespunde orizonturilor Kurd, Cincu-Suseni și, cu rare excepții, dispar complet din depozitele perioadelor HaA2-HaB.

Cartografierea secerilor acestui tip⁷⁸ (harta 21, 1-2), ca și în cazul culturilor de tip Peterd, scoate în evidență o înaltă concentrare atât numerică cât și ca densitate în regiunea de sud-vest a Ungariei, în arealul culturii mormintelor cu urne, iar într-un număr mai mic în arealul culturilor învecinate și în Gáva, concentrându-se în grupuri aparte în zona cursurilor mijlociu și superior al Tisei, în centrul Transilvaniei și, parțial, în zona Nistrului Superior. La fel ca și în cazul culturilor, aceste seceri doar în unele cazuri izolate se întâlnesc în arealele culturilor de la Dunărea de Jos (Techirgiol, Sâmbăta Nouă II, Dičevo) sau în arealele culturilor de la est de Carpați (Gioseni, Măndrești) și din zona nord-pontică (Antonovka, Nikopol, Rajgorodka).

Secerile de tip Gyermely se caracterizează prin corpul semicircular sau curbat, cu mânerul simplu, turnate din partea transversală a tăișului.

Se deosebesc de tipul mai sus examinat, în special, prin simplitatea mânerului, prevăzut doar cu două brațe reliefate și includ diverse variante, care însă, nu sunt evidențiate aici (fig.9.II,1-8).

Aceste seceri nu sunt specifice pentru culturile bronzului târziu din regiunea Tisei și Transilvaniei. În cazuri relativ rare, ele apar în complexe orizontului Kurd, în care, reprezentând veriga cronologică inițială a dezvoltării lor, se îmbină cu secerile de tip Pecs (Kurd, Birjan, Peterd ș.a.). Ca tip independent, însă, aceste seceri sunt caracteristice doar pentru complexe orizontului Gyermely. Este important de reținut că, după cum indică harta 23, odată cu schimbarea contextului acestor seceri, devine evidentă schimbarea localizării acestora. Cu alte cuvinte, dacă depozitele ce includ seceri de tip Kurd sunt localizate la sud de lacul Balaton în zona sud-vestică a Ungariei, atunci cele care conțin astfel de seceri din orizontul Gyermely sunt concentrate, fără îndoială, la nord de lacul Balaton, adică în nord-vestul Ungariei. Și în acest context secerile de tip Gyermely au același epicentru inițial de localizare ca și culturile de tip Debrecen, cu care se întâlnesc împreună în aceleași depozite.

În Transilvania, secerile de tip Gyermely apar într-un număr relativ mic în complexe perioadei HaA1 (Gușterița II, Uioara de Sus, Spălnaca II ș.a.) și în continuare, în calitate de tip de bază, incluzând diferite modificări și împreună cu secerile cu buton, persistă până în perioada HaB3. Din punct de vedere teritorial, corespund strict cu arealul culturii Gáva. Ele lipsesc definitiv la est de hotarele acestei culturi și doar într-un singur caz sunt identificate în depozitele Dunării de Jos (Sâmbăta Nouă I).

Am examinat astfel principalele și cele mai caracteristice tipuri de culturi și seceri, care nu sunt proprii tradițiilor bronzului târziu din regiunea Tisei, Transilvaniei sau unor regiuni estice. Conform analizei, toate aceste piese, ca un fenomen cultural nou din punct de vedere calitativ, se formează în zona de est a Dunării de pe teritoriul Ungariei și țin, mai ales, de purtătorii culturii mormintelor cu urne, prin intermediul cărora, formate deja, sunt difuzate la est și nord de Tisa. Pe baza datării acceptate, apariția acestor piese în zona Tisei, în Transilvania și la est de Carpați revine sfârșitului perioadei Br.D - începutul perioadei HaA1 și durează până la sfârșitul perioadei HaB, iar parametrii teritoriali corespund întrutotul cu are-

alul monumentelor culturii Gáva-Holihradý și într-o măsură mai mică cu cel al culturii Chișinău-Corlăteni, care, de fapt, și reprezintă orizontul timpuriu al comunităților culturale din Hallstattul tracic timpuriu al regiunii vizate. Un astfel de coraport al materialelor permite să constatăm că pătrunderea și răspândirea tipurilor de piese din zona Dunării Mijlocii la nord și est de Tisa reprezintă atât cauza transformărilor tradițiilor culturale locale observate în etapa de tranziție de la epoca bronzului târziu la cea a fierului timpuriu, cât și urmările acestui proces, al cărui final duce, pe de o parte, la apariția și transformarea comunităților culturale tradiționale pentru epoca bronzului, iar pe de alta la formarea și răspândirea aici a comunităților hallstattiene timpurii de tip Gáva-Holihradý și Chișinău-Corlăteni. Cu alte cuvinte, după părerea noastră, pătrunderea și răspândirea tipurilor de piese din zona Dunării de Mijloc reflectă, în esență, procesul de "hallstattizare" a comunităților locale pe întreg teritoriul de la Tisa până la Nistru.

Este important de reținut că analiza pieselor de metal din zona Dunării Mijlocii evidențiază două etape principale de realizare a procesului de hallstattizare.

Prima este documentată prin culturi de tip Peterd, seceri de tip Pecs, completate de alte forme specifice. După A.Mozsolics, acestea din urmă se întâlnesc în depozitele orizontului Kurd împreună cu tipurile de mai sus. Răspândirea purtătorilor acestor tradiții în zona râului Tisa și la est de acesta, corespunde sfârșitului perioadei Br.D și în principal, perioadei HaA1. Ei au marcat formarea și dezvoltarea atât a culturii Gáva, în perioadele timpurii, pe întreg arealul acesteia, de la Tisa până la Nistrul Superior și Siret, cât și a culturii Chișinău-Corlăteni din zona de silvostepă dintre Siret și Nistru. Începutul acestui proces ține, indiscutabil, de zona sud-vestică a Ungariei, iar sub aspect cultural de purtătorii culturii mormintelor cu urne și/sau culturii Belegiš I - Cruceni I.

Cea de-a doua etapă este dominată de culturile de tip Debrecen, de secerile de tip Gyermely și de alte tipuri de piese aparte, caracteristice pentru depozitele orizontului Gyermely (după A.Mozsolics). Răspândirea purtătorilor acestor materiale în cadrul arealului culturii Gáva-Holihradý, formată deja, coincide cu perioada HaA1 și, preponderent, cu perioadele HaA2-HaB1. Nu este exclus faptul că, pătrunderea acestei noi populații hallstattiene în arealul culturii Gáva-Holihradý, constituită deja, poate lămuri originalitatea complexelor ceramice din monumentele de tip Somotor II, Mediaș I-II - Mahala IV. Este

semnificativ faptul că, potrivit pieselor de metal examinate, originea acestui nou impuls cultural ține de asemenea de cultura mormintelor cu urne din zona Dunării Mijlocii. Doar sunt localizate, în fond, în preajma lacului Balaton și la nord de acesta. Este evident că în această zonă se impune a căuta formele inițiale corespunzătoare ceramicii, specifice pentru complexele finale ale culturii Gáva-Holihradý.

REZULTATELE CERCETĂRILOR

Aspectul metodologic

Au fost examinate două dintre cele mai importante și mai numeroase categorii de unelte, caracteristice pentru toate comunitățile culturale din perioadele bronzului târziu - fierului timpuriu de pe teritoriul de la Nipru până la Dunărea de Mijloc. Nu stăruim în detaliu asupra problemei complexității lor. Pe lângă anumite asocieri de culturi și seceri, aceste complexe cuprind multe alte piese, asemănătoare sau cu destinații diferite, a căror evidențiere ar fi completat legitățile identificate.

Esențial este faptul că piesele de metal, în unitatea lor tipologică, sunt determinate cultural și corespund strict unei anumite culturi arheologice.

Ca parte integrantă a culturii arheologice, asemenea altor vestigii materiale, tipurile de piese de metal reflectă, într-o măsură mai mare sau mai mică, aspectele centrale ale apariției și dezvoltării în timp și spațiu a culturii ca atare. Cu alte cuvinte, difuzarea tipurilor de piese de metal nu reprezintă altceva decât răspândirea purtătorilor acestor piese.

Mai mult, piesele de metal, sub formele lor tipologice inițiale sau modificate, cu diferitele variante ale acestora, sunt în stare să schimbe apartenența culturală inițială, reflectând procesul modificării și transformării unora și apariția altor comunități culturale, calitativ noi.

Circumstanțele relatate mai sus au o importanță metodologică de principiu: în pofida ideilor tradiționale, scot în prim plan valențele metalului - pieselor de metal în calitate de surse de informații - referitoare la principalele procese culturale și în special la cele culturalo-genetice.

Dintre aceste circumstanțe, de o semnificație aparte sunt cele care vizează acea capacitate a tipurilor de piese de metal, ce sunt capabile ca în procesul populării sau migrației populației, să transforme nu numai apartenența culturală, dar și sursele de materie primă inițiale,

fapt primordial în aprecierea și interpretarea rezultatelor spectrografice și a altor cercetări paleometalice.

Și în fine, nu poate fi trecută cu vederea și concluzia referitoare la stricta concordanță a tipurilor de piese de metal cu arealul culturii. Faptul ne duce, involuntar, la ideea că majoritatea depozitelor de bronzuri reprezentau averi acumulate, averi care circulau în cadrul arealului culturii, dar care nu puteau fi difuzate în afara lui. Iată de ce, existența în masă a așa-numitelor "depozite de importuri" în cadrul altor culturi, poate cu rare excepții, în opinia autorului, semnaleză mai degrabă fie începuturile unei migrațiuni fie o altă situație extremă a societății, însoțită de deplasarea impusă a unor grupuri sociale aparte, posesorii acestor bogății. Această supoziție necesită argumentări suplimentare.

În privința caracterizării proceselor culturale, culturalo-genetice din epocile bronzului târziu-fierului timpuriu în zona carpato-danubiano-nord-pontică, după rezultatele analizei pieselor de metal, acestea se rezumă la următoarele:

Constituirea și dezvoltarea complexelor de piese de metal, respectiv și a culturilor purtătorilor acestor piese în perioada bronzului târziu (Br.D-HaA1), pe de o parte, iar pe de alta - din perioada epocii fierului timpuriu (HaA1-HaB), au fost determinate în regiunile menționate de doi factori de ordin culturalo-istoric cu o realizare succesivă în timp și spațiu. Primul ține de factorul est-european, al doilea - de Dunărea Mijlocie.

Geneza culturală a comunităților din epoca bronzului târziu

Pentru perioada bronzului tardiv, principalul factor care a marcat procesul de geneză culturală sau cel puțin parțial a condiționat specificul dezvoltării majorității culturilor, extinse de la Nipru până la Tisa și Dunărea de Mijloc, l-au constituit, indiscutabil, tradițiile și influențele est-europene. Acestea țin de purtătorii culturii Srubnaia, perioada timpurie, din regiunea Nipru-Volga, care, direct sau indirect, au condiționat geneza și evoluția culturilor Sabatinovka, Noua și Coslogeni și în special a particularităților în metalurgie. Acest proces denotă un caracter complex care include procedee tehnologice, categorii funcționale, complexitatea tipurilor de forme care, direct sau indirect, tind spre tradițiile comune din perioada timpurie a culturii Srubnaia și, în ultimă instanță, spre tradițiile Seima-Turbino din regiunea Volgăi Mijlocii și din sudul munților Urali, din epoca bronzului mijlociu.

Purtătorii culturii Srubnaia-timpurie pătrunzând, probabil, în a doua jumătate a secolului XIV î.e.n. în zona Niprului, au contribuit nemijlocit la formarea culturii Sabatinovka și a complexelor de piese de metal, caracteristice acesteia (de tip Labojkovka-Golourov). Potrivit pieselor de metal, geneza culturii Sabatinovka și a complexelor de piese de metal proprii este într-o strânsă legătură cu zona Niprului Mijlociu (inclusiv regiunea Kievului, unde se află unica sursă de materie primă pentru această cultură) și parțial cu zona cataractică a Niprului. De aici, în decursul sec.XIII-XII î.e.n., această cultură și complexele de piese de metal, specifice ei, se răspândesc pe întreg teritoriul de nord și nord-vest al Mării Negre, de la cheile Dunării până la Marea Azov.

Între timp, încă în stadiul de formare a culturii Sabatinovka, grupuri aparte de populație - purtătorii tradițiilor timpurii ale culturii Sabatinovka, probabil, din interes față de sursele de metale, pătrund în regiunea de est a Carpaților și la Dunărea de Jos, contribuind la formarea culturilor Noua și Coslogeni și a complexelor metalurgice, caracteristice acestor culturi. Formarea, datorită substratului genetic comun, a acestor culturi, într-o anumită măsură înrudite, a determinat, după toate probabilitățile, această deplasare reciprocă, relativ liberă, în cadrul diferitelor areale a purtătorilor acestor culturi, asigurând schimbul de idei, producția reciprocă (Krasnyj Majak, Pobit Kamyk), difuzarea tipurilor de piese de metal comune, furnizând totodată atelierelor metalurgice din cadrul culturii Sabatinovka, materie primă și parțial piese finisate.

- În sec. XII î.e.n. - perioada HaA1 - odată cu activarea factorului din zona Dunării Mijlocii și începutul procesului de formare a culturilor tracice timpurii, cultura Sabatinovka, asimilează probabil o parte din populația culturii Noua, care se retrăgea din vest (o răspândire relativ masivă a depozitelor culturii Noua cu tipuri aparte de piese hallstattiene timpurii sau ungaro-transilvănene: Antonovka, Novo-Trojany, Rajgorodka, Nikopol ș.a.). Acest proces, ca și influențele hallstattiene, mai ales în partea de vest a arealului culturii Sabatinovka, duce la transformarea treptată a acesteia și a constituirii, deja la finele acestei perioade, a culturii Belozerka. Având în calitate de substrat cultura Sabatinovka, ultima preia, sub diferite modificări principalele procedee și tipuri de prelucrare a metalului, specifice culturii Sabatinovka și, în special, un șir de tipuri de tradiție Noua (secerile variantei Čut, celurile cu două urechiușe și fațete arcuite de tip

Novo-Alexandrovka). Tradițiile hallstattiene timpurii de la Dunărea de Mijloc sau ungaro-transilvănene pot fi mai bine urmărite în cultura Belozerka prin intermediul complexului pieselor de podoabă ("clopoței", fibule cu una sau două verigi ș.a.).

Între timp, dacă ia etapa transformărilor culturale - HaA1 - HaA2- piesele de metal indică anumite raporturi între populațiile zonci nord-pontice și cele carpato-dunărene, atunci odată cu formarea culturilor Hallstattului tracic timpuriu, pe de o parte, și a culturii Belozerka, pe de alta, aceste raporturi încetează treptat, complet, și zona nord-pontică nimerește în sfera influenței tradițiilor culturale estice și în special nord-caucaziene care, în acel moment, se intensifică.

Influențele est-europene - etapele timpurii ale culturilor Srubnaia și Sabatinovka -, care s-au suprapus substratului local, au contribuit, de asemenea, și la formarea culturii Noua.

E remarcabil faptul că indiferent de bogatele tradiții locale ale culturii Monteoru, cultura Noua nu a moștenit aceste tradiții, ci preia totalmente procedeele metalurgiei, multiple categorii funcționale și forme de piese care, deși de originalitate aparte, își au originea în tradițiile metalurgice est-europene și, în special, în cele din etapa timpurie a culturii Sabatinovka. Mai mult, nu putem trece cu vederea că în pofida opiniilor statornicite în literatura de specialitate, procesul general de înflorire a metalurgiei, observat în perioada bronzului târziu nu numai la est de Carpați, dar și în sud-estul și centrul Transilvaniei, ține de cultura Noua.

După piesele de metal, epicentrul de bază al formării și dezvoltării culturii Noua și complexelor ei metalurgice l-a constituit sudul Moldovei incluzând și zona cursului mijlociu și a celui inferior al râurilor Siret și Prut. Aici, în cadrul focarului metalurgic din zona Bârladului, preluând sau modificând în mod creativ tradițiile estice, deja, către începutul sec. XIII î.e.n., apare un complex de piese de metal deosebit, care, în curând, cu diverse modificări, se va extinde în toată zona de silvostepă din regiunea carpato-nistreană, până la Nistrul Superior și, de asemenea, până în sud-estul și centrul Transilvaniei, marcând anumite particularități locale și cronologice în dezvoltarea acestei culturi.

În prezent, în afară de focarul de bază Bârlad, existent pe întreaga perioadă de evoluție a culturii Noua, care asigură cu materie primă, adusă ori din zona Oltului Superior (Bălan), ori, mai verosimil, din zona cursului

superior al râului Bistrița (Leșu Ursului), se poate vorbi, cu certitudine, de existența încă a patru focare metalurgice, care funcționau în partea est-carpatică a arealului culturii Noua.

Un focar metalurgic, convențional fiind numit focarul Neamț, era localizat în zona Siretului de Mijloc, la confluența râului Bistrița. Acest focar funcționa, probabil, încă din prima jumătate a sec. XIII î.e.n., iar drept surse de materie primă a servit Leșu Ursului de pe Bistrița de Sus. De acest focar este legată producerea și difuzarea inițială a celturilor, așa-numitul tip "vechi transilvănean" - tipul Ruginoasa în denumirea noastră, de asemenea și a secerilor cu cârlig a variantei Ruginoasa, considerate pe nedrept de proveniență transilvăneană. Mai mult decât atât, conform răspândirii lor în timp și spațiu, se poate afirma fără echivoc, că de teritoriul Siretului Mijlociu, de purtătorii acestor piese, ține însăși procesul emigrării unei părți din populația culturii Noua în centrul Transilvaniei, cât și difuzarea și producerea ulterioară a acestor tipuri în focarele metalurgice din Transilvania. Pe baza datării depozitelor, acceptată de toți, acest proces se desfășoară aproximativ în prima jumătate - mijlocul sec. XIII î.e.n.

Un alt focar, cel de la Suceava, este bine identificat în zonele Siretului Superior și Prutului Superior. Ca materie primă puteau fi utilizate sursele din bazinul superior al râului Moldova (Fundul Moldovei). Caracteristice pentru acest focar erau celturile cu o singură tortiță cu fațetele simple arcuite, de tip Negrești. E posibil ca de aici să se fi răspândit pandantivele cruciforme ajurate, buclele spiralice - interpretate, de obicei incorect, ca fragmente de fibule-de tip Passementerie - ș.a. Activitatea acestui focar revine, mai degrabă, celei de-a doua jumătăți a sec. XIII-începutul sec. XII î.e.n.

Încă un focar, care reflectă particularitățile locale cele mai nordice ale culturii Noua, se află în zona Nistrului Superior. Activitatea acestuia, după cum se vede, nu a fost de lungă durată, și se baza probabil pe materia primă locală. Particularitățile lui constau în celturile cu o singură tortiță de tip Dziedzilow, specifice pentru această zonă și, posibil, în alte piese, care nu au avut, însă, o largă răspândire. Funcționarea acestui focar este datată la sfârșitul sec. XIII - începutul sec. XII î.e.n.

Un interes deosebit îl prezintă cel de-al patrulea focar, numit convențional nord-moldovenesc, care funcționa la periferiile estice ale arealului culturii Noua, din regiunea de silvostepă dintre Prut și Nistru. Activitatea lui era asigurată de metalul adus mai degrabă din

bazinul superior al râului Bistrița. Caracteristice pentru acesta și, respectiv, pentru varianta locală a culturii erau celturile de tip Rășești. și secerile cu două perforații pe mâner de tip Heleșteni. Originalitatea acestui focar, de asemenea, se reflectă și prin faptul că, în atelierele de aici se turnau în afară de piese specifice ale culturii Noua, și piese de forme Sabatinovka. Aceasta se referă în primul rând la tipurile de arme: spade-pumnale, vârfuri de sulite de formă romboidală, cuțite-pumnale cu suport inelar, reprezentat pe negativele de la Krasnyj Majak, și care aparțin, fără îndoială, focarului nord-moldovenesc. Caracterul divers, cu componente ale diferitelor culturi, redă prezența permanentă pe acest teritoriu periferic al culturii Noua a purtătorilor tradițiilor Sabatinovka, care, după cum se vede, erau producătorii și mai ales acumulatorii și difuzorii acestora și ai altor piese ale culturii Noua în adâncul arealului culturii Sabatinovka. A existat acest focar în decursul sec. XIII-XII și, probabil, la începutul sec. XI î.e.n.

În ceea ce privește teritoriul Transilvaniei, este evident că pătrunderea și răspândirea în zonă a purtătorilor culturii Noua era însoțită, pe de o parte, de abandonarea bogatelor tradiții locale, specifice zonei și introducerea unor procedee noi în metalurgie și noi tipuri de piese cu unele modificări. Urmărind concentrările depozitelor, se poate vorbi despre trei focare metalurgice principale din această zonă. Ele erau alăturate la zăcămintele bogate de aramă din preajma bazinului superior al Someșului, bazinul superior al râului Mureș, la confluența râurilor Târnava Mare și Târnava Mică și bazinul superior al Oltului.

Popularea centrului Transilvaniei de către purtătorii culturii Noua era însoțită de reglementarea relațiilor cu vecinii din nord, purtătorii culturii Suci de Sus, care au preluat celturile cu tubul de înmănușare compact, de tip Gemzse, care nu erau specifice pentru tradițiile ungare, cât și agrafele cu patru proeminențe de tip Opalyi, care imitau modelele culturii Noua. Corelația dintre aceste culturi este documentată de unele importuri reciproce: tipurile ungare în arealul culturii Noua din Transilvania, pe de altă parte, piesele culturii Noua în arealul culturii Suci de Sus și culturii Berkes.

În sfârșit, tot influențelor culturii Noua, se datorează, probabil, apariția celturilor cu tubul de înmănușare compact în focarul metalurgic din zona Dunării de Mijloc, care s-au dezvoltat în continuare în cadrul culturilor Hallstattului timpuriu.

Penetrarea și extinderea culturii Noua, precum și a tradițiilor ei metalurgice, în Transilvania se petrece, preponderent, către prima jumătate - mijlocul sec. XIII, și doar parțial include sec. XII î.e.n.

După cum o indică piesele de metal, cultura Noua își încetează existența în decursul perioadei HaA1. Acest proces s-a desfășurat de la vest la est și este legat de activizarea factorului cultural din zona Dunării de Mijloc - de formarea și răspândirea culturilor Hallstattului timpuriu. O parte din populația culturii Noua, după câte se pare, a fost atrasă în procesul de geneză a culturilor locale. O altă parte din populație s-a retras în arealul culturii Sabatinovka, ducând cu sine bogățiile acumulate (depozitele "de importuri" din zona de nord a Mării Negre), tradițiile metalurgice și contribuind la procesul de transformări culturale a însăși culturii Sabatinovka. Important este, însă, faptul că odată cu răspândirea triburilor hallstattiene timpurii bogatele și variatele tradiții ale metalurgiei culturii Noua dispar definitiv pe întreg teritoriul ocupat de această cultură. Excepție fac doar celturile cu fațetele simple arcuite din perioada HaB, care parțial amintesc de celturile de tip Negrești. În schimb, tradițiile culturii Noua pot fi urmărite prin intermediul unor tipuri de piese, menționate anterior, aparținând complexelor din perioada timpurie a culturii Sabatinovka.

Influențele est-europene, menționate mai sus, au contribuit în mare măsură la formarea și dezvoltarea culturii Coslogeni. Conform pieselor de metal, această cultură, cât și complexele ei de piese de metal s-au constituit către începutul sec. XIII î.e.n. Epicentrul originii acesteia se află, probabil, la Dunărea de Jos, răspândindu-se mai târziu pe teritoriul Dobrogei românești și în nord-estul Bulgariei. O particularitate a metalurgiei acestei culturi o constituie caracterul mixt și include procedee și tipuri de piese estice - tradiții ale perioadei timpurii a culturii Sabatinovka (să zicem, celturile de tip Oinacu), iar pe de altă parte include tradițiile moștenite de la triburile locale anterioare ale culturilor bronzului mijlociu din Bulgaria (de exemplu, secerile de tip Dičevo). Această îmbinare dintre tradițiile locale din epoca bronzului mijlociu și a celor noi, stabilite în epoca bronzului târziu sub influențe estice, poate fi bine sesizată în baza negativelor de pe tiparele de turnat din atelierele din Pobit Kamyk. Baza de materie primă pentru metalurgia acestei culturi a constituit-o cu multă probabilitate zăcămintul din apropierea orașului Istria (Altân Tepe). Într-o anumită etapă, probabil, bazei de materii prime i s-au adăugat și zăcămintele din preajma râului Tundja din Bulgaria. Pe parcursul dezvoltării,

această cultură și metalurgia sa, sau focarul Dičevo după E.N.Černych, evită relațiile intense cu comunitățile, într-o anumită măsură înrudite, atât ale culturii Noua din estul Carpaților și din Transilvania, cât și cu cele ale culturii Sabatinovka. În primul caz ele sunt documentate prin importuri, relativ rar întâlnite. În cel de-al doilea, aceste relații sunt prezentate, în principal, prin piese de la Dunărea de Jos și, parțial, prin lingouri de metal întâlnite în arealul culturii Sabatinovka în componența depozitelor sau, mai rar, în calitate de descoperiri întâmplătoare. Concomitent, cultura Coslogeni, în conformitate cu piesele metalice, demonstrează influențe extrem de puternice asupra formării focarului metalurgic Vyrbica (după E.N.Černych), care a preluat cu mici modificări tot complexul de piese produse în cadrul culturii Coslogeni (celturile variantei Gorsko-Kosovo, secerile variantei Vyrbica). Funcționarea acestui focar metalurgic, mai degrabă ține de etapa finală a culturii Zimnicea-Plovdiv. Epicentrul lui se află în raioanele de centru ale Bulgariei de Nord, iar drept bază de materie primă, ținând cont de cercetările lui E.N. Černych⁷⁹, au servit, fără îndoială, sursele din zona râului Tundja.

După datarea complexelor de piese de metal, cultura Coslogeni și-a încetat existența, aproximativ, în decursul perioadei HaA1, posibil în prima jumătate a sec. XII î.e.n. O parte din populație, împreună cu depozitele acumulate, s-a retras, probabil, în arealul culturii Sabatinovka (depozitele de "importuri" cu piese de la Dunărea de Jos). O altă parte a populației, după câte se pare, s-a strămutat la vest, în raioanele din centrul Bulgariei. Important este însă faptul că, odată cu "dispariția" culturii Coslogeni și răspândirea pe teritoriile acesteia a culturii Pre-Babadag sau Babadag I la Dunărea de Jos, dispar complet tradițiile metalurgice locale, formate aici în decursul epocii bronzului târziu. Alta este situația în raioanele centrale ale Bulgariei de Nord. Implicate în procesul de geneză a culturilor comunităților cu ceramică cu decor ștanțat și incizat, populația locală a păstrat integral aceste tradiții, dezvoltându-le în decursul perioadelor timpurii ale epocii fierului. Mai mult, se poate confirma fără echivoc că focarul Vyrbica, care funcționa în raioanele centrale ale Bulgariei de Nord, a fost focarul de bază și unicul centru important de prelucrare a metalului, cunoscut pentru comunitățile cu ceramică cu decorul ștanțat și incizat din epoca fierului timpuriu de la Dunărea de Jos și de la nord de Balcani.

Astfel, așa cum rezultă din analiza pieselor de metal, rolul factorului est-european în formarea și dezvoltarea

culturilor epocii bronzului târziu în zona carpato-danubiano-nord-pontică este evident. Dar tot la fel de evident este și faptul că intensitatea influenței lui a fost diferită pentru diferite regiuni culturale (harta 24). Mai devreme și cu un mai mare randament s-au manifestat în zona nord-pontică, după cum e și firesc, determinând formarea culturii Sabatinovka, a complexului ei metalurgic, constituind mai târziu baza formării culturii Belozerka și a metalurgiei acesteia.

Mai puțin intensive, dar la fel de importante au fost influențele est-europene, incluzând la această etapă și tradițiile, propriu-zise, ale culturii Sabatinovka, asupra formării culturilor Noua și Coslogeni. Predate cu unele modificări, împreună cu purtătorii culturii Noua, aceste tradiții se difuzează pe toată silvostepa din zona carpato-nistreană și pe teritoriul din sud-estul și centrul Transilvaniei. Concomitent cu purtătorii culturii Coslogeni aceste tradiții s-au răspândit și în zona Dunării de Jos și la nord de Balcani.

Tradițiile est-europene, cu o capacitate de influență mult mai slabă și cu un caracter periferic, au fost sesizate pe de o parte, în raioanele de centru din nordul Bulgariei, iar pe de altă parte în bazinul superior al râului Tisa și la Dunărea de Mijloc. Ele se reflectă în preluarea de la culturile respective a tradițiilor fie ale culturii Coslogeni - în primul caz, fie ale culturii Noua - în cel de-al doilea, sau a unor elemente din metalurgie (de exemplu, celturile, ca o categorie deosebită de unelte). Este semnificativ faptul că, reprezentând particularitățile complexelor metalice ale focarelor metalurgice de la Tisa Superioară și Dunărea de Mijloc, cât și a celui de la Dunărea de Jos (Vyrbica), această categorie de piese se răspândesc în perioada tracică timpurie, sub diferite modificări, pe întreg teritoriul Europei de Sud-Est și Centrale.

Geneza culturilor comunităților epocii fierului timpuriu

Spre deosebire de perioada bronzului târziu, procesul genezei culturilor din epoca fierului timpuriu, răspândit pe un teritoriu vast din zona carpato-danubiană și, într-o măsură mai mică, în zona nord-pontică, după cum s-a remarcat, a fost determinat, în fond, de factorul cultural de la Dunărea de Mijloc.

Acesta din urmă ține de purtătorii timpurii ai complexelor metalice de tip Kurd cu epicentrul de formare în raioanele de sud-vest din zona Dunării de pe teritoriul Unga-

riei. Din păcate A.Mozsolics nu a determinat clar în lucrarea sa atribuirea culturală a acestor complexe sud-vestice din orizontul Kurd. Nouă, în lipsa de informații pentru tematica respectivă, atât referitoare la teritoriul Ungariei, cât și la sudul Banatului iugoslav, nu este destul de greu să soluționăm această problemă. De aceea, constatând, pe baza cartografierii, o localizare strictă a complexelor timpurii din orizontul Kurd, care se referă la teritoriile indicate, atragem încă o dată atenția asupra amplasării lor periferice: pe de o parte, la periferia sud-estică a arealului monumentelor din faza timpurie a culturii mormintelor cu urne⁸⁰, iar pe de alta - la periferiile arealului culturii Belegiş I - Cruceni I din Banat⁸¹. O asemenea situație presupune de la sine, că apariția complexelor orizontului Kurd reflectă, în esență, rezultatul transformărilor culturale din epoca bronzului târziu și care a sfârșit prin constituirea factorului culturalo-genetic de la Dunărea de Mijloc. Retrospectiv, luând în considerație datarea complexelor de obiecte de metal, acest proces poate fi datat cu sec. XIII î.e.n., încheindu-se spre sfârșitul acestuia.

În conformitate cu piesele de metal, realizarea - în fapt extinderea tradițiilor de la Dunărea de Mijloc - include două etape principale, având surse diferite, orientate spre regiunea Carpaților în două direcții de bază.

Prima etapă este legată de purtătorii tradițiilor perioadei timpurii a orizontului Kurd sau, în mod convențional, de focarul metalurgic de la sud de lacul Balaton, care deja, în perioadele Br.D - începutul HaA1, răspândindu-se spre nord-est, în bazinul superior al râului Tisa, iar pe de altă parte, deplasându-se pe râul Mureș, încep să pătrundă în centrul Transilvaniei (harta 25).

Prioritară s-a dovedit a fi atât în timp, cât și în intensitatea procesului, direcția nord-estică. Ar fi posibil ca acest proces să includă două grupuri ce se deplasau succesiv și care și-au găsit oglindirea pe de o parte în tradițiile orizontului Aranyos, iar pe de alta în complexele orizontului Kurd din raioanele nord-estice ale Ungariei. Însă, luând în considerație consecutivitatea în condițiile unei reprezentări diferite în spațiu (complexele de tip Aranyos sunt concentrate, mai ales pe malul drept al bazinului superior al râului Tisa, în timp ce complexele de tip Kurd sunt concentrate pe malul stâng al acestui râu), e posibil ca aceste grupe de complexe să reflecte două ramificații diferite ale aceluiași val de populație, care a pătruns aici de la Dunărea de Mijloc: prima, în relație preponderentă cu purtătorii culturii Piliny (Aranyos) și cea de-a doua, cu purtătorii culturii Suci de Sus. Indiferent ce s-ar fi întâmplat, este evident, conform pieselor de metal, că

pătrunderea purtătorilor tradițiilor din zona Dunării de Mijloc duce la transformarea culturală a acestei regiuni și a celor învecinate. Acest proces, însoțit de o retragere parțială, amestec și asimilare a diferitelor grupuri etnice venite și cele locale, se termină, pe de o parte cu formarea culturii Kyjatice, iar pe de alta - cu formarea unui grup cultural intermediar Berkes și, până la urmă, a orizonturilor timpurii ale culturii Gáva.

După cum reiese din analiza complexelor de piese de metal, cultura Kyjatice a acumulat în sine atât tradițiile locale, caracteristice metalurgiei culturii Piliny, noile tradiții din regiunea Dunării de Mijloc, cât și tradițiile culturii Suci de Sus din perioada bronzului târziu din bazinul superior al râului Tisa. Aceste tradiții, după părerea noastră, denotă principalele componente ale procesului genezei culturii Kyjatice și originalitatea ei.

În ceea ce privește cultura Gáva, în baza analizei pieselor de metal, formarea orizontului ei inițial sau a epicentrului ține de două componente principale: cea locală, reprezentată de purtătorii culturii Suci de Sus, care a precedat-o în bazinul superior al râului Tisa și Someșului (cu veriga intermediară - grupul cultural Berkes) și tradițiile populației sosite aici din zona Dunării de Mijloc. Acest lucru se evidențiază mai ales din tipologia depozitelor din perioada timpurie a culturii Gáva, care îmbină atât piese de la Dunărea de Mijloc, cât și piese ale căror forme și procedee de turnat au fost preluate de la purtătorii culturii Suci de Sus, inclusiv cele unifuncționale. Totodată, în etapele finale ale acestei culturi, adică în perioada HaA1, acest complex constituit și reînnoit, împreună cu purtătorii lui, se răspândește mai departe spre est, în bazinul superior al râului Nistru și spre sud-est, în bazinul superior al râului Siret, demonstrând astfel lărgirea arealului culturii Gáva și apariția grupului de monumente de tip Holihady și Grănicești. Concomitent, purtătorii acestor tradiții ale perioadelor timpurii ale culturii Gáva din bazinul superior al râului Tisa pătrund și la sud, în Transilvania Centrală.

Dar, se pare că situația în Transilvania Centrală era întrucâtva mai specifică și este legată direct atât de răspândirea aici a culturii Gáva, cât și de problema originii culturii Chișinău-Corlăteni din regiunea din interfluvul Siret și Nistru.

Amintim în legătură cu aceasta, că după G.I.Smirmova, pe baza materialelor din așezări și necropole, originea culturii Chișinău - Corlăteni este atribuită cu certitudine tradițiilor culturale din zona Dunării de Mijloc și, în special, culturii Belegiş⁸². Independent,

această concluzie a fost acceptată și de A.László⁸³ în cercetările sale consacrate ceramicii tracice timpurii. O asemenea explicație este confirmată întru totul și de analiza pieselor de metal. Însă, după G.I.Smirnova, calea de deplasare a purtătorilor tradițiilor din zona Dunării de Mijloc trecea în jos pe Dunăre, înconjurând Carpații sudici, de unde acestea au și pătruns în interfluviul Siret și Nistru⁸⁴. Reflectând asupra acestei probleme, A.László, în ultima sa lucrare, admite pe deplin o astfel de interpretare, însă cu multe rezerve, explicate de cercetarea insuficientă a monumentelor cu ceramică canelată atât din Oltenia, cât și din Muntenia⁸⁵, în timp ce, această concluzie nu este deloc confirmată de rezultatele analizei pieselor de metal. Conform celor relatate mai sus, piesele de metal, tipuri din zona Dunării de Mijloc, cu unele excepții, nu se întâlnesc nici în Oltenia, nici în Muntenia. Aceasta se referă atât la tipurile de piese examinate (hărțile 20,21), cât și la cele neindicate în lucrarea de față.

Urmărind localizarea pieselor de metal, se poate afirma, fără nici o îndoială, că geneza culturii Chișinău - Corlăteni ține de cea de-a doua direcție estică, de răspândire a purtătorilor tradițiilor din zona Dunării Mijlocii. Acest drum pornea din zona Banatului dunărean, în sus, pe Mureș, în centrul Transilvaniei și, mai departe pe râul Olt și peste trecătoarea Brețcu spre zona interfluviului Siret și Nistru.

Pe parcursul acestor deplasări, o parte din purtătorii tradițiilor de la Dunărea de Mijloc s-a stabilit în centrul Transilvaniei unde, contopindu-se cu purtătorii tradițiilor timpurii ale culturii Gáva, au determinat hallstattizarea acestei regiuni și formarea definitivă a culturii Gáva. Prezența celor două componente, relativ diferențiate, în formarea culturii Gáva în această regiune este confirmată prin faptul că, în timp ce depozitele din perioada HaA1, atrase spre zonele de nord ale acestei regiuni (bazinul superior al râurilor Someș și Mureș), conțin, în afară de tipuri din zona Dunării Mijlocii, și multe tipuri ungurești, moștenite de la purtătorii etapei timpurii a culturii Gáva, în depozitele aceleiași perioade din sud-estul și centrul Transilvaniei tipurile ungurești, preluate de la epoca precedentă, lipsesc sau se întâlnesc în cazuri aparte.

O parte, însă, din populația de la Dunărea de Mijloc, tranzitând Transilvania și Carpații de Est, se stabilește pe întreg teritoriul de silvostepă din interfluviul Siret și Nistru. Aici, suprapunându-se parțial culturii Noua, noii-veniți au determinat formarea unei culturi, relativ originale, de tip Chișinău-Corlăteni, învecinându-se

la vest și nord-vest cu purtătorii culturii Gáva, relativ înrudită, iar la sud-est, cu cultura Belozërka, formată concomitent.

Pe baza pieselor de metal, pătrunderea purtătorilor tradițiilor de la Dunărea de Mijloc în interfluviul Siret-Nistru este documentată printr-o serie de piese, nu prea numeroase, dar destul de reprezentative din zona Dunării de Mijloc, depistate și ca descoperiri întâmplătoare, cât și în cadrul depozitelor locale. Atrag atenția și următoarele observații: tipurile de la Dunărea de Mijloc predomină numeric în raioanele de sud ale arealului culturii Chișinău-Corlăteni și sunt prezente mult mai rar în raioanele de nord. Acest fapt, credem noi, reflectă, mai degrabă, direcția desfășurării procesului culturalo-genetic; în al doilea rând, primele tipuri în exclusivitate din zona Dunării de Mijloc, apar aici în depozite care conțin preponderent piese tradiționale pentru cultura locală Noua (Mândrești, Gioseni, Tătărani, Tomești ș.a.), identificate nemijlocit în așezările culturii Noua (piesele din așezarea Garbovăț ș.a.) sau, din contră, în așezările culturii Hallstattului tracic (Ilișeni). Împreună, reflectă indiscutabil procesul relațiilor directe dintre populația venită și cea locală - populația culturii Noua. Practic, toate depozitele menționate mai sus, și altele, cunoscute în arealul culturii Chișinău-Corlăteni ce conțin piese timpurii din zona Dunării Mijlocii, sunt datate cu perioada HaA1. Toate acestea ne permit să constatăm că procesul transformărilor culturale ale acestei regiuni și constituirea culturii Chișinău-Corlăteni corespund complet perioadei HaA1 sau sec. XII î.e.n.

Pătrunderea în masă a purtătorilor tradițiilor din zona Dunării de Mijloc în sud-estul și centrul Transilvaniei și în regiunea pruto-nistreană a dus, fără îndoială, atât la asimilarea purtătorilor culturii Noua, care au populat anterior aceste teritorii, cât și la retragerea parțială a acestora pe alte teritorii. Retragerea unei părți din populația locală, la Dunărea de Jos și în principal în zona nord-pontică, este dovedită pentru cultura Noua de depozite târzii ce conțin piese, relativ rare, de tipuri vest-europene. Se pare că acest lucru, adică prezența în depozit a sortimentului tradițional al unor piese din zona Dunării de Jos, confirmă în sine că posesorii acestor depozite au fost în contact și au fost influențați de purtătorii tradițiilor de la Dunărea de Jos sau a celor tracice timpurii. Din acest motiv, noi considerăm că depozite precum cel de la Drajna de Jos în Muntenia, și mai ales, depozitele din nordul Mării Negre (Antonovka, Nikopol, Novo-Trojany, Rajgorodka ș.a.), nu reflectă un proces de schimb comer-

cial, ci, mai degrabă, procesul retragerii unei părți a populației culturii Noua pe alte teritorii împreună cu bogățiile acumulate anterior.

Semnificativ este faptul că, acest proces al transformărilor culturale în Transilvania Centrală și de Sud-Est și în spațiul carpato-nistrean duce la respingerea totală a tradițiilor metalurgice ale culturii Noua pe întreg arealul acesteia. Însă, dacă în arealul culturii Gáva, adică în centrul și sud-estul Transilvaniei și în bazinul superior al Nistrului, acest proces, după o modificare a sortimentului de piese turnate hallstattiene timpurii, capătă o nouă și continuă dezvoltare, în arealul culturii Chișinău-Corlăteni, acesta, practic, se întrerupe. Deprinderile în domeniul metalurgic se păstrează și acest lucru este dovedit prin prezența tiparelor de turnat în cadrul așezărilor acestei culturi (Costești VII, Valea Lupului ș.a.). Dar metalurgia nu mai avea amploarea predecesorilor acestei culturi sau a celei din focarele metalurgice ale culturii Gáva, iar drept dovadă avem numărul mic de depozite în arealul culturii Chișinău-Corlăteni. Această situație putea fi cauzată de o singură împrejurare și anume, odată cu stabilirea purtătorilor culturii Gáva în bazinul superior al râului Siret (grupul Grănicești), ultimii au blocat definitiv calea vecinilor de la est, spre sursele de materie primă din bazinul superior al râurilor Moldova, Bistrița sau al râului Olt. Acest lucru, credem, a influențat asupra stării metalurgiei nu numai a culturii Chișinău-Corlăteni, ci și a vecinilor din est - cultura Belozërka. Ori, după cum s-a menționat, odată cu trecerea la epoca fierului timpuriu, relațiile între populația din zona nord-pontică și comunitățile culturale trace timpurii se întrerup, iar producerea pieselor de metal scade brusc.

Astfel se prezintă, conform pieselor de metal, procesul transformărilor culturale sau "hallstattizarea" regiunilor carpato-nistrene. Reamintim că, conform datării acceptate pentru depozitele de bronzuri, constituirea atât a culturii Gáva, cât și a culturii Chișinău-Corlăteni, corespunde, în special, perioadei HaA1, în limitele căreia acest proces se încheie.

În perioada HaA2, cultura Gáva, din motive necunoscute, trece printr-o perioadă de criză. Acest fapt poate fi observat în micșorarea numărului de piese de metal și prin reducerea bruscă a depozitelor de bronzuri, lucru bine cunoscut specialiștilor. Este semnificativ că secerile și culturile de la Dunărea de Mijloc (respectiv de tip Pecs și Peterd), caracteristice pentru metalurgia din perioada timpurie a culturii Gáva, nu se răspândesc în con-

tinuare și începând cu perioada HaB1, practic, dispar din uz. Dar în perioada HaA2, în complexele metalurgice ale culturii Gáva se evidențiază un impuls cultural nou, care la fel ține de influențele din zona Dunării de Mijloc.

Acest impuls se atribuie purtătorilor complexelor de tip Gyermely (după A.Mozsolicz), care, moștenind și modificând tradițiile complexelor de tip Kurd, au creat un sortiment propriu de piese, specifice prin forma lor. Caracteristic este, însă, faptul că epicentrul purtătorilor acestui complex este strămutat, evident, puțin mai la nord de epicentrul purtătorilor tradițiilor Kurd și revine regiunilor nord-vestice ale Ungariei, inclusiv, după toate probabilitățile, și regiunilor de sud ale Slovaciei. Sub aspect cultural epicentrul acestor complexe corespunde monumentelor de la vest de Dunăre ale culturii mormintelor cu urne⁸⁶, iar formarea acestui complex corespunde perioadei HaA1.

După cum indică piesele de metal, purtătorii acestui complex, la sfârșitul perioadei HaA1, și în special, în decursul perioadelor HaA2, pătrund, pe aceeași cale ca și predecesorii lor (harta 26,I), răspândindu-se pe întreg arealul culturilor Kyjatice și Gáva, existente deja. Mai mult decât atât, în conformitate cu unele descoperiri întâmplătoare și depozitul de la Văratice din Moldova, unii purtători ai acestor tradiții au pătruns și în interiorul culturii Chișinău-Corlăteni.

Este important de reținut, că pătrunderea și răspândirea purtătorilor noilor tradiții nu au dus la destabilizarea culturală. Determinând în parte particularitățile dezvoltării comunităților locale, ele au "consolidat", dacă se poate spune așa, definitiv procesul de hallstattizare a acestora. Ca rezultat al eliminării multor tipuri de piese din zona Dunării de Mijloc (amintite mai sus), au introdus în metalurgia culturilor Kyjatice și Gáva noi tipuri de piese aduse din afară. Spre deosebire de tipurile anterioare din zona Dunării de Mijloc, noile piese, ca și tipurile ungurești moștenite, cunosc o dezvoltare continuă în diferite variante până în perioada HaA3, reprezentând, totodată, o particularitate a complexelor din etapele târzii ale culturilor vizate.

Astfel, pe baza analizei pieselor de metal, procesul de hallstattizare sau de constituire a culturilor carpato-nistrene este legat nemijlocit de tradițiile culturale de la Dunărea de Mijloc. Veriga inițială sau începutul acestui proces îl reprezintă purtătorii tradițiilor culturale, localizate, fără îndoială, în raioanele sud-vestice ale Ungariei și, mai departe, în Banatul dunărean. Este vorba sau de

comunitățile culturii mormintelor cu urne sau cele ale culturii Belegiš I - II - Crucești I. Răspândirea și influența purtătorilor acestor tradiții se desfășura în două direcții: prima spre nord-est - bazinul superior al râului Tisa, determinând formarea culturii Kyjatice și a epicentrului orizontului timpuriu al culturii Gáva, difuzându-se de aici până la Nistrul Superior și cursul superior al Siretului, și mai departe, în centrul Transilvaniei. Cea de-a doua direcție, estică, a deplasării acestei populații a determinat formarea culturii Chișinău-Corlăteni, iar în centrul și sud-estul Transilvaniei, intrând în contact cu purtătorii noilor tradiții, veniți din zona Tisei Superioare, au condiționat stabilirea întregului areal al culturii Gáva și în această regiune.

A doua etapă a acestui proces, care a cristalizat sau finalizat procesul de hallstattizare a comunităților tracice timpurii din regiunea dată, este legată de purtătorii est-dunăreni ai culturii mormintelor cu urne din Ungaria. Răspândirea acestora a contribuit doar parțial la apariția unor particularități ale etapelor târzii de dezvoltare ale culturilor formate deja. Suntem de părere că originea acelor particularități ale ceramicii și ale altor categorii de obiecte, prin care se disting complexe de tipurile Samotor II, Mahala IV și Mediaș, trebuie căutată în monumentele de la vest de Dunăre de pe teritoriul Ungariei.

Acestea sunt, în linii mari, principalele aspecte ale procesului culturalo-genetic perioadelor bronzului târziu și fierului timpuriu din zona carpato-danubiano-pontică, care au reieșit din analiza pieselor de metal. În prezenta lucrare nu am făcut referințe la acele tipuri de piese de metal, care ar fi explicat originea grupului cultural cu monumente de tip Cozia-Saharna, care pătrund în arealul culturii Chișinău-Corlăteni și sunt atribuite blocului de culturi cu ceramica ștanțată din nordul Balcanilor sau de la sud de Dunăre. Dar se poate menționa, preventiv însă, că în conformitate cu piesele de metal, originea acestor grupuri culturale este evidențiată în monumentele din regiunile centrale ale Bulgariei de Nord, în cadrul purtătorilor tradițiilor focarului metalurgic Vyrbica. Acest lucru este reprezentat de un număr redus de piese, însă destul de expresive, descoperite în arealul grupului Cozia, mai rar în arealul grupului Saharna și care, fără îndoială, conform unor particularități, se încadrează în tradițiile focarului Vyrbica, chiar dacă au și unele elemente specifice tradițiilor transilvănene. Drept exemplu

pot servi culturile cu o singură tortiță, decorate cu nervuri verticale, paralele, amplasate în unul sau două nivele⁸⁷. Executarea fațetelor acestor culturi este identică cu cele de tradiție Vyrbica. Însă, spre deosebire de ultimele, acestea au tortiță, fapt ce indică influența tradițiilor transilvănene, unde îmbinările reciproce ale acestor elemente sunt, de asemenea, puține la număr. Urmărind răspândirea acestora și a altor tipuri de piese, putem constata, că strămutarea purtătorilor ceramicii ștanțate a avut loc nu înconjurând extremitatea sud-estică a Carpaților, ci traversând regiunea de sud-est a Transilvaniei, fapt reflectat pe harta întocmită (harta 26, II.)

În încheiere, este imposibil să nu atragem atenția asupra faptului că această lucrare are un caracter preliminar. Ea este bazată, preponderent, pe analiza doar a două categorii de piese: culturi și seceri, și acestea incomplete. Credem că o analiză minuțioasă atât a acestora, cât și a altor categorii funcționale, va permite completarea și concretizarea concluziilor menționate mai sus.

Este important că, în pofida ideilor tradiționale, piesele de metal (metalul în general) sunt foarte sensibile la procesele culturalo-genetice și, respectiv, folosind metode adecvate de analiză putem facilita rezolvarea problemei originii, a particularităților dezvoltării și moștenirii multor comunități etno-culturale din trecut.

În fine, cercetarea pieselor de metal din epocile eneoliticului, bronzului și fierului timpuriu din zona carpato-danubiano-nord-pontică scoate în evidență o concluzie de bază: după autor, dezvoltarea metalurgiei, cu toate componentele ei, constituie principalul factor care a determinat și stimulat procesul de geneză a culturilor comunităților străvechi. Ori, conform analizei, prezența surselor de metal, introducerea noilor tehnologii și folosirea de noi unelte, arme sau piese de prestigiu, acumularea și distribuirea acestora constituie, de regulă, factorul dominant care determină direcțiile de deplasare a comunităților străvechi, relațiile reciproce dintre anumite comunități înrudite sau diferite din punct de vedere etno-cultural, nivelul de dezvoltare social - economic a promotorilor acestui proces. Aceste împrejurări, indiscutabil, explică sensibilitatea deosebită a pieselor de metal în raport cu procesele culturalo-genetice. Iar concluzia presupune revizuirea anumitor opinii despre "statutul" pieselor de metal în analizele arheologice.

Note

1. Luând în considerare bibliografia voluminoasă folosită, principalele lucrări pentru problema vizată vor fi menționate pe parcursul expunerii materialelor.
2. G.I.Smirnova, *Complexele de tip Gáva-Holihrad - o comunitate cultural-istorică*, SCIVA, 25,3,1974, 368.
3. A.M.Tallgren, *La pontide Préscythique après l'introduction des métaux*, ESA, II, 1927.
4. K.Zurowski, *Zabytki brązowe z madszey epoki brązu i wczesnego okresu zelleza z dorzecza gornego Dniestru*, PrzeglądArch,VIII,1,1949, 155-247.
5. A.I.Tercnožkin, *Predskifskij period na Dneprovskom Pravoberežje*, Kiev,1961.
6. K.Bernakovic, *Hromadne nalezy z doby bronzovej z uzemia na pravom brehu hornej Tisy (Zakarpatska oblast USSR)*, Studijne zvesti AUSA V, 4, Nitra, 1961.
7. E.N.Černych, *Drevnjaja metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR*, Moskva, 1976.
8. V.S.Bočkarëv, A.M.Leškov, în: *Drevnie Kultury Povolžija i Priuralija*, Trudy Kuibyševskogo Gos. Universiteta, t.221, Kuibyšev, 1978, 23-26; idem, *Jung- und spätbronzezeitliche Gussformen im nördlichen Schwarzmeergebiet*, PBF XIX,1,1980; A.Leškov, *Jung-und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet*, I, PBF, XX, 5, 1981.
9. V.A.Dergacev, *Bronzovye predmety XIII-VIII vv. do n.e. iz Dnestrovsko-Prut'skogo meždurečja*, Kišinev, 1975; idem, AIM (1977-1978), 1982, 129 și urm.
10. E.N.Černych, *Gornoe delo i metallurgija v drevnejšej Bolgarii*, Sofija,1978.
11. M.Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977; idem, *Die Sicheln in Rumänien mit Corpus der jung- und spätbronzezeitlichen Horte Rumäniens*, PBF, XVIII,1, 1978.
12. *Bronzefunde aus Rumänien*, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, B. 10, Berlin, 1995.
13. A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1967; idem, *Bronze - und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest, 1973; idem, *Bronzefunde aus Ungarn*, Budapest, 1985.
14. T.Kemenczei, în: A.Herman Otto muzeum Evkönyve, V, Miskolc, 1965, 105 și urm.; idem, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984.
15. M.Novotna, *Die Bronzefunde in der Slowakei*, Archaeologica Slovaca, Fontes IX, Bratislava, 1970; idem, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, PBF, IX, 3,1970.
16. Aici și în continuare se subînțeleg doar primele două etape amintite la începutul studiului.
17. Arheologija Ukrainskoj SSR, T.1, Kiev, 1985, 473 și urm., hărțile 11,12; S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury epochi bronzv na territorii Ukrainy*, Kiev, 1986, 83 și urm., fig.24, 34.
18. V.A.Dergacev, *Moldavija i sosednie territorii v epochu bronzv*, Kišinev,1986, 155 și urm., fig.41, 49; O.Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*, Bibliotheca Thracologica, VII, 1994, 178, fig.1, 2; A.László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, Bibliotheca Thracologica, VI,1994, harta 2.
19. A.Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*, ArhMold, II-III, 1964, 143 și urm., fig.26; idem, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România*, CCDJ, IX, 1991, fig.210; T.Soroceanu, în: AMN, X, 1978, 493, pl.XI; I.Andrițoiu, *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bibliotheca Thracologica, II, 1992, 61 și urm., pl.51.
20. S.Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, București, 1978, 15 și urm., fig.11; B.Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*, Bonn, 1976, 52 și urm., Kart.2.
21. G.I. Smirnova, *Complexele...*, 359 și urm., fig.1; T.Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei*, București, 1978, 62 și urm., pl.XCV; M.Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica, IV, 1993, 143 și urm., fig.4, 7; N.Tasić, *Jugoslovensko Podunavje od indoevropske seobe do prodora skita*, Novi Sad-Beograd, 1983, 77 și urm.; idem în Balcanica XV, 1984, 34 și urm.; E. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Budapest,1968, Kart 1-3; T.Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest, 1984,12 și urm.. Abb.1,2; A.László, *Începuturile epocii bronzului...*, harta 3; V.Furmanek, *Radzovec osada l'udu polnolicovych poli*, 1990, 15 și urm., fig.3, 4.
22. V.S.Bočkarëv/A.M.Leškov, în: *Drevnie kultury...*, 23și urm.; Bočkarëv/A.M.Leškov, PBF, XIX, I, 1980, 51 și urm.; A.M.Leškov, PBF, XX, 5, 1981, 33 și urm.; E.N.Černych, *Drevnjaja metalloobrabotka...*, 83 și urm.
23. Vezi nota 22.
24. Ca excepție, numai celurile de tip Krasnyj Majak cu urechiușă frontală (fig.1-V,1-3) nu s-au examinat. Ele, de asemenea, țin de tradițiile Seima-Turbino și sunt caracteristice pentru sfârșitul perioadei Br.D și prioritar perioadele HaA1-HaB1, corelând teritorial cu arealul culturii Belozerkă-timpurie.

25. Vezi: *Metallogenija Ukrainy i Moldavii*, Kiev, 1974.
26. E.N.Černych, KSIA, 123, 1970, 24 și urm.
27. E.N.Černych, *Gornoe delo...*
28. D.Rădulescu, R.Dimitrescu, *Mineralogia topografică a României*, Academia R.S.R., 1966, 119 și urm.; P.Dănilă, M.Dănilă, *Cuprul*, București, 1982, 106 și urm.
29. A.M.Leškov, în: *Drevnosti Vostočnogo Kryma*, Kiev, 1970, 55 și urm.; I.N.Šarafutdinova, *Stepnoe Podneprovie v epohu pozdnei bronzy*, Kiev, 1982, 150 și urm.; idem, în *Arheologija Ukrainskoj SSR*, T.1, 472-473, 489 și urm., 519 și urm.; S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury...*, 113 și urm., 150 și urm.; Dergacev, *Moldavija i sosednie...*, 185 și urm.
30. S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury...*, 64 și urm.
31. V.P.Vančugov, *Belozerskie panjatroniki v Severo-Zapadnom Pričernomorje*, Kiev, 1990, 123 și urm.
32. I.T. Černjakov, *Severo-Zapadnoe Pričernomorje vo vtoroj polovine II tys. do n.e.*, Kiev, 1985, 145 și urm.
33. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, 1, 1980, 57 și urm.; A.M.Leškov, PBF, XX, 5, 1981, 40 și urm.
34. S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury...*, 64 și urm.
35. În zona cercetată sunt cunoscute și seceri cu două găuri pe mâner (fig.2.IV, 1-2), care reprezintă o variantă aparte a secerilor de tip Heleșteni, examinate în continuare.
36. Černych, *Gornoe delo...*, 204 și urm.
37. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, 1, 1980, Taf.4,39a.
38. I.Panajotov, în: *Actes du IIe Congres International de Thracologie I*, (1976), București, 1980, 105-111.
39. M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele...*, 78 și urm.; idem, PBF, XVIII, 1, 1978.
40. Complexele metalice din Bulgaria (Pobit Kamyk, Gorsko-Kosovo, Vyrbica I ș.a.) se deosebesc prin caracterul lor mixt, fiind compuse din piese cu datări diferite. Această circumstanță complică delimitarea lor cronologică.
41. B.Hänsel, *Beiträge... der älteren Hallstattzeit*, 118 și urm., harta 4; 5.
42. S.Morintz, *Contribuții arheologice...*, 85 și urm.
43. I.T.Černjakov, *Severo-Zapadnoe Pričernomorje...*, 145 și urm.
44. S.S.Berezanskaja, V.V.Otroščenko, N.N.Čeredničenko, I.N.Šarafutdinova, *Kultury...*, 113 și urm.
45. În baza acestor variații, M.Petrescu-Dîmbovița (PBF, XVIII, 1, 73 și urm., pl. 1. 100-107; pl. 1744-2074) a divizat o serie de tipuri și variante, care, însă, poartă un caracter formal. În acest sens, mai sensibilă se prezintă divizarea propusă de E.N. Černych (*Gornoe delo...*, 207).
46. M. Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1, 73 și urm.; I.Motzoi-Chicideanu, D.Lichiardopol, în: *Bronzefunde aus Rumänien*, 216 și urm., fig. 3.
47. A.Vulpe, PBF, IX, 2, 1970.
48. În lucrarea de față n-au fost luate în considerație decât culturile cu fațete trapezoidale cu sau fără orificii (fig.5.III,11).
49. M.Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1, 97 și urm.; idem, *Depozitele...*, 51 și urm.
50. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, în: *Drevnie kultury...*, 24.
51. M.Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1, 97 și urm.; idem, *Depozitele...*, 51 și urm.
52. *Ibidem*, respectiv: 137 și urm. și 121 și urm.
53. M.Rusu, Sargeția, IV, 1966, 23 și urm.
54. A. M. Leškov, în: *Pamjatniki epohi bronzy iuga evropejskoj časti SSSR*, Kiev, 1967, 160, fig. 9.16.
55. K.Kibbert, PBF, IX, 13, 1984, 122, pl.43, 555-560.
56. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, 1, pl.4, 39 a.
57. M.Rusu, Sargeția, IV, 33, nota 7.
58. A.Florescu, *Contribuții...*, 179; V.Dergacev, *Moldavija i sosednie...*, 170 și urm.; V.I.Kavruk, *Kultura Noua. Opyt etnogenetičeskoj rekonstrukcii*, Avtoref. diss. ...kand. ist. nauk., Moskva, 1988, 8 și urm.
59. M. Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1, 8 și urm.
60. *Ibidem*, 48 și urm.
61. V.S.Bočkarev/A.M.Leškov, PBF, XIX, 1, pl.19, tab.3.
62. M. Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1, 57 și urm.
63. J.Rihovsky, PBF, XVIII, 3, 1989, 94 și urm.
64. R.Vasić, PBF, XVIII, 5, 1994, 42 și urm.
65. A.Mozsolics, *Bronze-und Goldfunde...*, 102 și urm.; T.Kemenczei, *Die Spätbronzezeit...*, 9 și urm., 28 și urm.
66. Cu certitudine pot fi delimitate varianta Bukkarányos (fig.7.I,1), varianta Komjatna (fig.7.I,6) etc.
67. A.Mozsolics, *Bronze-und Goldfunde...*; idem, *Bronzefunde aus Ungarn...*
68. M. Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1; idem, *Depozitele de bronzuri...*
69. M.Novotna, *Die Bronzefunde...*
70. K.Bernakovic, *Hromadne nalezy...*; K.Zurowski, *Zabytki brazowe...*
71. A.Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens*, 66 și urm.
72. M.Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1, 13 și urm.
73. A.Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn...*
74. M.Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1, 113 și urm.; idem, *Depozitele de bronzuri...*, 80 și urm., pl. 102 și urm.
75. Reamintim, cu regret, că autorul n-a avut acces, în măsura necesară, la literatura și materialele jugoslave.

76. A.Mozsolics, *Bronzefunde aus Ungarn...*, 36 și urm.; 79, pl. 278.
77. M.Petrescu-Dîmbovița, PBF, XVIII, 1, 26 și urm.
78. În cazul de față nu s-au luat în considerație secerile specifice de tip Terramara.
79. E.N.Černych, *Gornoe delo...*, 251 și urm., fig.107.
80. E.Patek, *Die Urnenfelder Kultur...*, 25 și urm.
81. N.Tasić, *Balkanica*, XV, 1984, 33 și urm.
82. G.I. Smirnova, *Thraco-Dacica*, XIV, 1-2, 1993, 93 și urm.
83. A.Lázsló, *Începuturile epocii fierului...*, 125 și urm.
84. G.I. Smirnova, *Thraco-Dacica*, XIV, 1-2, 1993, 92 și urm. fig.1.
85. A.Lázsló, *Începuturile epocii fierului...*, 127, 158.
86. E.Patek, *Die Urnenfelder Kultur...*, 25 și urm.
87. Vezi: M.Petrescu-Dîmbovița, *ArhMold*, II-III, 1964, 259 și urm., fig.6. 3, 6.

THE ROLE OF METAL WARES IN THE GENESIS OF EARLY HALLSTATT CULTURES IN THE CARPATHIAN-DANUBIAN-NORTH-PONTIC REGION

Summary

The transition from the Bronze Age to the Early Iron Age in the Carpathian-Danubian-North-Pontic zone was marked by epochal changes, which were accompanied on one hand by the disappearance of practically all the traditional Late Bronze Age cultures and on the other hand by the overall dissemination of the communities, that were carriers of the fluted and incrustated ceramic cultures of the so-called Early Thracian Hallstatt.

The global character of these changes, the brevity of this process, limited to one or two centuries (Br.D-HaA1 periods), the certain fragmented character and the lack of archaeological sources make it considerably more difficult to determine the sources and mechanisms of these changes.

However, it should be noted that the solution of this extremely complicated and important problem is usually based on materials coming from settlements and burials, which are considered to be more informative from the ethnographic point of view than the metal wares, represented mostly by accidentally discovered deposits or single finds.

This option, that is wide-spread among the experts (see note 2) proceeds from the *a priori* accepted thesis, according in which, due in the scarcity of raw material sources serial (mass) production, their prestige, developed trade and cultural relation etc. the metal wares and especially prehistoric copper and bronze pieces present a relatively *sub* - or to be precise *supercultural* phenomenon that developed in conformity with its own law in contrast to other materials and accordingly to the archaeological cultures themselves.

At the same time, the statement about the supposed "*supercultural*" status of metal wares has never been seri-

ously substantiated. Moreover it contradicts the elementary logic. As the metal makes up an integral part of a cultural phenomena, the metal cannot be submitted to the laws and trends of the phenomena, that engendered it.

The above mentioned circumstances urged the author to make a simple working experiment. It consists in considering each of the singled-out types of metal wares as an independent cultural phenomenon and following the main culture research principles in trying to determine the place and source of the origin, its possible successive qualitative spatial and temporal changes.

The solution of these tasks, based on the materials of the Late Bronze Age - Early Iron Age from the Carpathian-Danubian-North-Pontic region is ensured by:

1. colossal volume, statistically represented by thousand of pieces of the clearly expressed types of articles known for the whole investigated region and rather fully published in a series of generalized works;

2. the fact by the present time the borders for the areas of all the archaeological cultures, existed during the investigated period in the investigated region have been rather surely determined and it allows us to identify the culture of the studied object if there is a certain territorial compliance with the singled-out type;

3. the fact that by the present time the chronological division of the metal complexes into periods within the whole territory from the Ukraine to Hungary and Slovakia has been on the whole clearly worked out. I would like to underline that it allows us, even without the independent elaboration of the internal chronology, to easily determine its temporal changes and, in combination with the cartography, its spatial ones as well.

4. the solution of two last tasks and correlation of their results means to determine the cultural sources of the investigated type - phenomenon and to reveal its spatial and temporal changes. Provided that, there is the subordination of the metal wares types to the cultural phenomenon, that engendered it, it means in fact to determine of the phenomenon origin, development and qualitative change i.e. in our case archaeological culture.

What concerns the proper working procedure for achieving the planned tasks so simply speaking, it comes to the multiplication methods, when a series of static pictures, successively placed against a certain background, are demonstrated with the help of a projector, that creates an effect of a spatial and temporal development of an event or a subject. In our case the "protagonist" of the subject is a cultural phenomenon, represented by a complex of one-type objects. If we mark on the map the static condition of this phenomenon for various cultural and chronological horizons against the background of the archaeological cultures areas and if owing to the existing division of the bronze deposits complexes into periods we know their temporal direction and examine these maps according to their temporal sequence, we shall easily reveal the general trend of the phenomenon qualitative change in time as well as in regard of cultural areas.

In this are only two functional categories: celts and sickles are chosen for the experiment. It can be explained by the fact, that they make up the most numerous groups of artefacts and they are typical for virtually all the cultures from the Late Bronze Age up to the Early Iron Age. Secondly, the celts and sickles are fully represented in the deposits, the existing divisions into periods allowing it to take into account their temporal context.

The research results

The analysis of the above mentioned categories of artefacts (Fig. 1-9), their spatial and temporal manifestation and the correlation with the areas of the concrete archaeological cultures (maps 4-23), allow to draw the following main conclusions.

Methodical aspect

Metal - each of its typological series is culturally determined and strictly corresponds to a certain specific archaeological culture.

As the typological series - types of metal wares make up an integral part of an archaeological culture, they more or less completely reflect all the main aspects of their origin and spatial and temporal development of the culture itself, to which they belong. Simply speaking, the dissemination of metal, metal wares types, is virtually nothing else but the dissemination of these wares carriers.

As it is revealed, the metal in its initial forms or in form of typological variations can often change its cultural relationship, reflecting the reformation and transformation process of the existing communities and the emergence of qualitatively new cultural ones.

The above mentioned circumstances are of principal importance, because in contrast to the established point of views they allow the metal-wares to be characterized as perhaps one of the most perspective categories of sources for elucidating the problems related to the particularity of the cultural development and of the cultural genetic processes in particular.

The attention is drawn to the fact, that during the processes of the population settling and migration, the types of metal wares can change not only their cultural relationship, but also their initial raw material base (bases). Together with it the latter one can be localized inside the culture area or on its outskirts or within the area of another culture. And it must be especially taken into consideration when you carry on the palaeometal investigations and want to interpret them.

The conclusion about the strict conformity of the metal wares type to the cultural areas suggests the idea that the major deposits of finished articles represented the accumulated riches which had not to be taken outside the area limits. That is why in the author's opinion, with rare exception, the mass dissemination of the so-called "import deposits" in other cultural areas can most probably point out to the already started migration process or to the external situations, which caused the forced migration of these riches holders from their own territory. But this thesis calls for an extra verification.

About the cultural Genesis of the Late Bronze-Age and Early Iron Age

If you follow the analysis of metal wares, it is revealed that the formation and development of the metal complexes and of the culture carriers from these complexes within the Late Bronze Age (Br.D-HaA1) on one hand and

those of the Early Iron Age (HaA1-HaB) on the other hand on the whole territory of the above zone were predestined by two main qualitatively different cultural and historical factors, which were successively realized in space and time.

For the Late Bronze Age, the determining factor for the metal working development as well as for the proper process of the cultural genesis, that conditioned totally or partially the specific characteristics for the majority of the cultures up to the Tissa, Middle Danube and Northern Balkans areas, is represented by last-european traditions and impacts (map 24). This process is revealed as a complex of articles whose typological methods, functional categories and typological set of forms go back directly or indirectly to the common Early Balkengrab traditions and finally to the Seymynsk-Turbinsk traditions of the Middle Bronze Age in the Volga and Ural areas.

When the Early Balkengrab culture carriers penetrated in the second half of the 14th century from the Volga area into the Middle and partly Low Dnieper areas they conditioned the formation of the Sabatinovka culture and its original set of metal wares (complexes of the Labojkovka-Golourov type), which spread during the 13-12th centuries B.C. into the whole north-pontic zone, stretching from the Danube to the Azov area. After the re-formation of the Sabatinovka culture, its metal working traditions with various modifications, were further developed in the frames of the Belozerk culture, formed on its foundation, and were characteristic for the metal working in the north-pontic zone (complexes of the Novo-Alexandrovka, Kardashinka 1 and Zavadovka types) during the Early Iron Age.

Separate intrusions of the carriers of the Early Balkengrab and mainly proper Sabatinovka traditions into the east-Carpathian and Lower Danube areas conditioned also the formation of the Noua and Coslogeni cultures and their original metal complexes.

In the Lower Danube area (Muntenia, Dobroudja) the Coslogeni metal wares complex (complexes of the Pobit Kamyk, Dichevo types), partly superimposed on the local traditions, was soon transmitted into the northern and central regions of the contemporary Bulgaria. Afterwards, when the cultural re-formation started in this area, these traditions with relatively insignificant modifications were inherited by the carriers of the culture with pottery, decorated with impressed incrustated ornament (complexes of the Vyrbitsa I-II types).

The situation in the east-Carpathian area was different. The Noua culture carriers refused completely from

local rich and various traditions of the Middle Bronze Age and worked out an original complex, combining in itself the proper Sabatinovka as well as new original of articles. This process embraced the regions, between the Middle Siret and the Pruth and mainly the Bârlad metal working centre (complexes of the Ghermănești type), from where this complex of artefacts with various modifications was transmitted into the whole east-Carpathian part of the Noua culture area and, what is principally important, into the South-eastern and Central Transylvania. But otherwise it is revealed that despite the existing points of view the main sources of the metal working flourishing, observed during the Br.D period, are connected with the East-Carpathians Noua Culture, which spread into Central Transylvania, but not reversely. Moreover, the emergence of original working tools with a blank bush or simply speaking-celts in the Opaly type complexes in the Upper Tissa regions on one hand and in the Kurd type complexes of the Hungarian Danubian regions on other hand is also explained by the influence of the Central-Transylvanian Noua culture.

It is important to note that, during the HaA1 period, when the process of cultural transformations started, the original Noua set of metal wares gradually disappeared completely throughout its whole area, that reflected at the same time the gradual decline of the culture itself.

The Early Iron Age situation was different. Proceeding from the metal wares, the Middle-Danubian traditions and impacts represent the main factor, that determines the development of metal working and practically of all the cultures, existing during this period in the Inner Carpathian basin, the East-Carpathian area and partly of the north-pontic zone. As a matter of fact, we are dealing with the "Hallstatization" process of the communities in the above mentioned areas. This process is observed as a relatively uniform complex of metal wares, whose initial link is connected with the early Kurd type complexes of the Hungarian danubian regions, to be precise those situated to the South of the Balaton lake. Unfortunately, the cultural relationship of this initial link is not clear yet, since it falls on the very border between urn burial culture and the Belegiš I - Cruceni I culture.

As it is revealed, the development of this factor included two stages, which were realized under conditions of the Carpathian area in different directions.

The first stage is directly connected with the tradition carriers of the Early Kurd complexes, which spread

already at the end of the Br.D - beginning HaA1 periods in the north-eastern direction and penetrate into the Upper Tissa area. On the other hand some of these traditions carriers move in the western direction along the Muresh and penetrate into the Central Transylvania and partly across the Upper Olt and the Brezk pass - into the Siret - Dniester interfluve.

The north-eastern direction, where several intermediate many-territorial links are revealed in the interaction between the carriers of alien and local cultural traditions, has been determined as the priority ones in time as well as in the process intensity. The final result of this process was the formation of the Kyjatice culture and the Gáva early horizons with their original very similar metal complexes, which combined itself the proper Middle Danube types as well as the partly modified local Hungarian types of the previous period. It is notable that the Early Gáva complex of artefacts, produced in the Upper Tissa area spread soon in the southern direction to Central Transylvania and in eastern direction - to the Upper Dniester area.

With regards to Central Transylvania, the penetration of the early Kurd traditions carriers caused here mainly the gradual outstaying of the Noua culture carriers with their specific metal working traditions. The final formation of the Gáva culture throughout its whole area from the Tissa to Upper Dniester (Holihady group) and the Siret (Grănicești group) took place evidently after the infusion and interaction of the both above discussed waves of the Middle Danube tradition carriers i.e. of the culturally re-formed already proper early-Gáva population, coming from the Upper Tissa areas as well as the partially culturally re-formed, but kindred population from the Central Transylvania. This process was totally limited within the frames of the HaA1 period and was accompanied by the appearance of a whole number of partly similar, partly different metal complexes, that characterize the various local particularities in the development of the Early Holihady culture throughout its vast area.

The Early Kurd impulse or traditions are also connected with the penetration of a part of the Danube population (passed through Transylvania into the Siret - Middle Dniester interfluve), that undoubtedly predetermined the formation of the Chișinău - Corlăteni type culture in this area.

However, like in Transylvania, the formation of the Early Hallstatt culture of the Chișinău - Corlăteni type was accompanied by the total outstaying of the Noua metal com-

plex, that was spread here before. But, if in the Gáva culture area this process reflects only the change of the culturally-renovated seriations of articles, so in the Chișinău - Corlăteni area we observe in fact the total cessation of the proper process for its own mass production. This phenomenon can be only explained by the fact that together with the settling of the Gáva culture carriers in the Eastern Carpathian area (Grănicești group), the Chișinău - Corlăteni culture turned out to be completely cut off its only possible metal sources, which were situated in the Eastern Carpathians. The same circumstance influenced the metal working development of the neighbouring Belozerka culture, that totally re-orientated its relations in the eastern direction.

However, it should be noted that certain crisis phenomena are revealed in the development of the early Hallstatt cultures, formed in the Carpathian area, already by the end of the HaA1 period. These phenomena manifest themselves in the considerable reduction in the number of deposits, that were known for the HaA2 period, on one hand and, what is important, in the overall output cessation of the main types, which were specific for the Early Kurd traditions (celts of the Peterd type, sickles of the Pecs type etc.) on the other hand. It was during this period that the next new impulse manifested itself in the metal complexes of the Carpathians.

This impulse is related to the carriers of the Gyermely type complexes (according to A. Mozsolics), who, after having inherited and re-made the Early Kurd traditions, worked out their own original set of articles. But it is notable that the epicentre of this complex is clearly shifted to the north from the Balaton lake and is situated in the north-western regions of Hungary and the south-danubian regions of Slovakia. From the cultural point of view the epicentre of this complex is correlated with the west-danubian sites of the urnburial culture (according to T. Patek), and its formation falls, with all probability, on the HaA1 period.

Already at the end of the HaA1 period and mainly during the HaA2 period, the carriers of this complex spread along the same directions as their predecessors, throughout the whole area of the already existing Kyjatice and Gáva cultures up to the most eastern and south-eastern of the latter one. Moreover, judging by separate finds, the Văratice II deposit in Moldova, some carriers of this traditions penetrated also inside the Chișinău - Corlăteni culture area.

It is notable that the settling of these new traditions carriers did not cause the destabilization of the already formed cultural situation. On the contrary, having prede-

termed the originality of the local developing cultural societies these new intrusions finally consolidated the very process of their Hallstattization. The new alien types are introduced into the metal complex of the Kyjatice and Gáva cultures and continue to develop up to the HaB2 - HaB3 period.

And here is the last. The Eneolithic Bronze Age and Early Iron Age study of the Carpathian-Danubian-North-Pontic zone suggests inevitable to the author the main conclusion, namely: the realization of the metal working process together with all its constituent parts is virtually the main factor, that stimulates and determines the cultural genesis process of the past societies. Since, as the analysis shows the possession of metal sources,

elaboration of new technologies and efficient working tools, weapons or articles of prestige, their accumulation and re-distribution serve as a rule in the quality of the dominants which determine the migration directions of the ancient societies, their interaction with some or other kindred or alien formations and finally - the advanced cultural economic and social level of the carriers in this process.

It is this conclusion, that undoubtedly explains the extreme sensibility of metal wares (artefacts) to the processes of cultural genesis. And it is also beyond doubt, this conclusion that suggests the essential revision of the established ideas (points of view) in respect of the metal wares "status" in the archaeological procedure on the whole.

List of illustrations

Fig.1. Celts of the North-Pontic types.

- Type I. Labojkovka-Golourov: 1. Labojkovka, 2. Golourov, 3. Hristici, 4. Chiperceni.
- Type II. Kardasinka: 1. Kardasinka I, 2. Kardasinka III, 3. Socoleni, 4. Petroșani III.
- Type III. Novo-Aleksandrovka: 1. Novo-Aleksandrovka, 2-3. Vitacev.
- Type IV. Zavadovka. 1-2. Zavadovka, 3. Telița.
- Type V. Krasnyj Majak: 1. Krasnyj Majak, 2. Subbotovo, 3. Mândrești.

Fig.2. Sickles of the North-Pontic types.

- Type I. Kobakovo: 1. Kobakovo, 2. Blagoveščanka, 3. Golourov, 4. Borisovka.
- Type II. Borodaevka: 1. Borodaevka, 2. Ulijanovka, 3. Černomorka, 4. Mediaș, 5. Odăile Podari.
- Type III. Staro-Bykovo: 1. Golovjatino, 2. Kozin, 3-4. Staro-Bykovo.
- Type IV. Heleşteni, Čut variant: 1. Voznesenka, 2. Čut.

Fig.3. Celts of the Lower-Danube types.

- Type I. Oinacu: 1. Constanța-Palas, 2. Oinacu, 3. Dičevo, 4. Skalica, 5, 10. Vyrbica I, 6. Krivoj Kut, 7, 9. Dancu, 8. Orechovo.
- Variant Gorsko Kosovo: 11, 14. Vyrbica I, 12. Vyrbica II, 13, 15. Gorsko Kosovo.
- Type II. Vyrbica: 1, 6, 7. Vyrbica I, 2, 8. Vyrbica II, 3, 10. Gorsko-Kosovo, 4. Leskovec, 5. Galatin, 9. Mitrovcy.

Fig.4. Sickles of the Lower-Danube types.

- Type Dicevo: 1. Dičevo, 2. Gura Dobrogei, 3. Drajna de Jos, 4. Palotabozsok, 5. Branica, 6. Isperich, 7. Orechovo, 8, 9. Dancu.
- Variant Vyrbica: 10-11. Vyrbica I, 12. Ruse region.

Fig.5. Celts of the East-Carpathian-Transylvanian types.

- Types I. Râșești: 1. Râșești, 2. Arcuș, 3. Hristici, 4. Kurjácii Lozy, 5. Krasnyj Majak.
- Type II. Negrești: 1. Negrești, 2. Duda, 3. Ciorani, 4. Arcuș, 5. Gușterița II.
- Type III. Ruginoasa and its variants: 1. Ruginoasa, 2. Drajna de Jos, 3. Knjazi Grigorievka, 4. Corund, 5. Dziedzilow, 6. Gușterița II, 7. Balșa, 8. Lozova, 9. Uriu de Sus, 10. Antonovka, 11. Ghermănești.

Fig.6. Sickles of the East-Carpathian-Transylvanian types.

- Types I. Heleşteni: 1. Heleşteni, 2. Antonovka, 3. Ghermănești, 4. Lozova, 5. Avraamovka.
- Variant Čut: 6. Novoselovka, 7. Puzajkovo.
- Type II. Ghermănești: 1. Ghermănești, 2. Mândrișca, 3. Avraamovka.
- Variant Ruginoasa: 4. Ruginoasa, 5. Antonovka.
- Variant Ilișeni: 6. Ciorani, 7. Dancu, 8. Corund, 9. Mociu.

Fig.7. Celts and sickles of the Hungarian-Transylvanian types.

- I. celts of the Gemzse type and its variants: 1. Bükkaranyos, 2. Pleșany, 3. Aleșd, 4. Gruzská, 5. Văratice, 6. Komjathna, 7. Fănațe, 8. Variaș, 9. Valea Rusului, 10. Dârja.
- II. Sickles of the Koszider type and its variants:

1. Sarszentlorine, 2. Dunajvaros, 3. Jaszkarajeno, 4. Gruzská, 5. Aleşd, 6. Fodora, 7. Uriu de Sus, 8. Vard II, 9. Ilişeni, 10. Nikopol.

Fig.8. Celts and sickles of the Middle-Danube (Early-Hallstatt) types.

- I. Celts of the Peterd type and its variants: 1. Peterd, 2. Levace, 3. Gemmer, 4. Uioara de Sus, 5. Şpálnaca II, 6. Mândreşti.

Variant Kisapati: 7. Peterd, 8-9. Szentosalosker, 10. Regoly, 11. Uioara de Sus, 12. Şpálnaca II.

- II. Sickles of the Pecs type and its variants: 1. Bakca, 2. Bakoca, 3, 7. Kisapati, 4. Belting, 5. Cincu, 6. Roşia de Secaş, 8. Uioara de Sus, 9. Mândreşti.

Fig.9. Celts and Sickles of the Middle-Danube (Early-Hallstatt) types.

- I. Celts of the Debrecen type: 1. Debrecen III, 2. Lovesbereny, 3. Somotor, 4. Jupalnic, 5. Pleniţa, 6. Văratice.

Variant Jaszkarajeno: 7. Jaszkarajeno, 8. Uradek, 9. Gemmer, 10. Latunas, 11. Ţelna, 12. Sărăteni.

- II. Sickles of the Gyermely type and its variants: 1. Gyermely, 2. Krechow, 3. Cenadu Mare, 4. Trencianske, 5. Arad II, 6. Pleşany, 7. Lovesbereny, 8. Arad II.

List of maps

Map 1. Br.D - HaA1 Period. Areas of the Late Bronze Age cultures.

1. Sabatinovka, 2. Noua, 3. Coslogeni, 4. Tei IV-V, 5. Zimnicea-Plovdiv, 6. Verbicioara IV-V, 7. Ţuto Brdo-Gârla Mare, 8. Suci de Sus, 9. Piliny, 10. Belegiş I-IIa - Cruceni I-Bobda II, 11. Belogradovka.

Map 2. HaA1-HaB1 Period. Areas of the Early Iron Age cultures.

1. Belozërka, 2. Chişinău-Corlăteni, 3. Gáva-Holíhrady, 4. Babadag I, 5. Vártop, 6. Fluted Hallstatt of Muntenia, 7. Tămăuani, 8. Belegiş II-Bobda II, 9. Urnenfelderkultur, 10. Kyjatice, 11. Belogradovka, 12. Northbulgarian groupe.

Map 3. HaB1-HaB3 Period. Areas of the Early Iron Age cultures

1. Belozërka, 2. Chişinău-Corlăteni, 3. Saharna-Solonceni, 4. Cozia, 5. Gáva-Holíhrady,

6. Babadag II, 7. Insula Banului, 8. Bosut I, 9. Kyjatice, 10. Urnenfelderkultur, 11. Early Černošes, 12. Vysockaja, 13. Northbulgarian Groupe, 14. Pšenicevo.

Map 4. Br.D-HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the North-Pontic types (I) and the Lower-Danube ones (II):

- I. Labojkovka-Golourov type; II. 1 - Oinacu type, 2 - Gorsko Kosovo variant.

Map 5. HaA1-HaB1. Areas of the Early Iron Age cultures (See Map 2) and their respective celts of the North-Pontic types (I) and the Lower-Danube ones (II):

- I. types: 1. Kárdasinka, 2. Novo-Aleksandrovska, 3. Zavadovka. II - Vyrbica type.

Map 6. Br.D-HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective sickles of the North-Pontic types (I) and the Lower-Danube ones (II):

- I. Sickles of the following types: 1. Kobakovo, 2. Borodaevka, 3. Staro Bykovo. II. Sickles of the following types: 1 - Dičevo, 2 - Vyrbica variant.

Map 7. Br.D-HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the East-Carpathian types.

- I. The complex find of celts of the following types: 1. Râşesti, 2. Negreşti, 3. separate random finds and finds from the settlements.

Map 8. Br.D-HaA1 period. Summary map for the distribution of the older Transylvanian type celts (Ruginoasa type and its variants).

Map 9. Br.D period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the East-Carpathian-Transylvanian type.

- The complex finds of the following types: 1 - Ruginoasa, 2 - Aiud, 3 - Antonovka variant; 4 - separate random finds and finds from settlements.

Map 10. HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the East-Carpathian-Transylvanian types.

- The complex finds of the celts of the following types: 1 - Ruginoasa; and of the following variants: 2 - Aiud, 3 - Antonovka, 4 - Dziedzilow, 5 - separate random finds.

- Map 11. Br.D-HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of East-Carpathian types.
1. Heleşteni type sickles and 2 - its Čut variant.
- Map 12. Br.D period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective hooked sickles.
- Map 13. HaA1 period. Areas of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective sickles (of the Ghermăneşti type) and their variants. 1 - complex finds of the HaA1 period, 2 - finds of the HaB1 period.
- Map 14. Br.D-HaA1 period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective hooked sickles of the following types:
1 - Ghermăneşti and
2 - Ruginoasa variant.
- Map 15. Br.D-HaA1 period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective hooked sickles of the Ilişeni variant.
- Map 16. Br.D period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective celts of the Gemzse type
- Map 17. HaA-HaB period. Areas of the Early Hallstatt cultures (See Map 2) and their respective celts of the Gemzse type.
1. Complex finds of the HaA1-2 period;
2. complex finds of the HaB1-3 period;
3. separate random finds.
- Map 18. Br.D period. Area of the Late Bronze Age cultures (See Map 1) and their respective complex finds of the sickles with the Koszider type button.
- Map 19. HaA-HaB period. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 2) and their respective finds of the sickles with the Koszider type button.
1 - complex finds of the HaA1-HaA2 period;
2 - complex find of the HaB1-HaB3 period;
3 - separate random finds.
- Map 20. HaA1-HaB2 period. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 2) and their respective complex finds of the Middle-Danube celts of the following types: 1 - Peterd; 2 - Kisapati variant.
- Map 21. Br.D-HaB2 period. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 2) and their respective complex finds of the Middle-Danube sickles of the Pecs type. 1 - complex finds of the Br.D period; 2 - complex finds of the HaA1-HaB2 period.
- Map 22. HaA-HaB periods. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 3) and their respective finds of the Middle-Danube celts of the following types: 1 - Debrecen; 2 - Jaszkarajeno variant.
- Map 23. HaA-HaB periods. Areas of the Early-Hallstatt cultures (See Map 2 and 3) and their respective finds of the Middle-Danube sickles of the Gyermely type.
1 - complex finds of the HaA1-HaA2 period;
2 - complex finds of the HaB1-HaB3 period.
- Map 24. Development directions of the cultural genetic process during the Br.D-HaA1 period of the Late Bronze Age. The influence of the East-European factor (culture areas, see Map 1).
I - Early-Srubnaia,
II - Sabatinovka,
III - Coslogeni,
IV - Noua,
V - provincial influences.
- Map 25. Development directions of the cultural genetic process during the HaA1-HaA2 period of the Early Iron Age. The influences of the Middle-Danube factor (culture areas, see Map 2).
I - South-Balaton factor,
II - Gáva-Holíhrady-Grăniceşti,
III - Kyjatice,
IV - Corlăteni-Chişinău,
V - provincial influences.
- Map 26. Development directions of the cultural genetic process during the HaA2-HaB period of the Early Iron Age. The influences of the Middle-Danube, North-Balaton (I) and Lower-Danube (II) factors (culture areas, see Map 3).

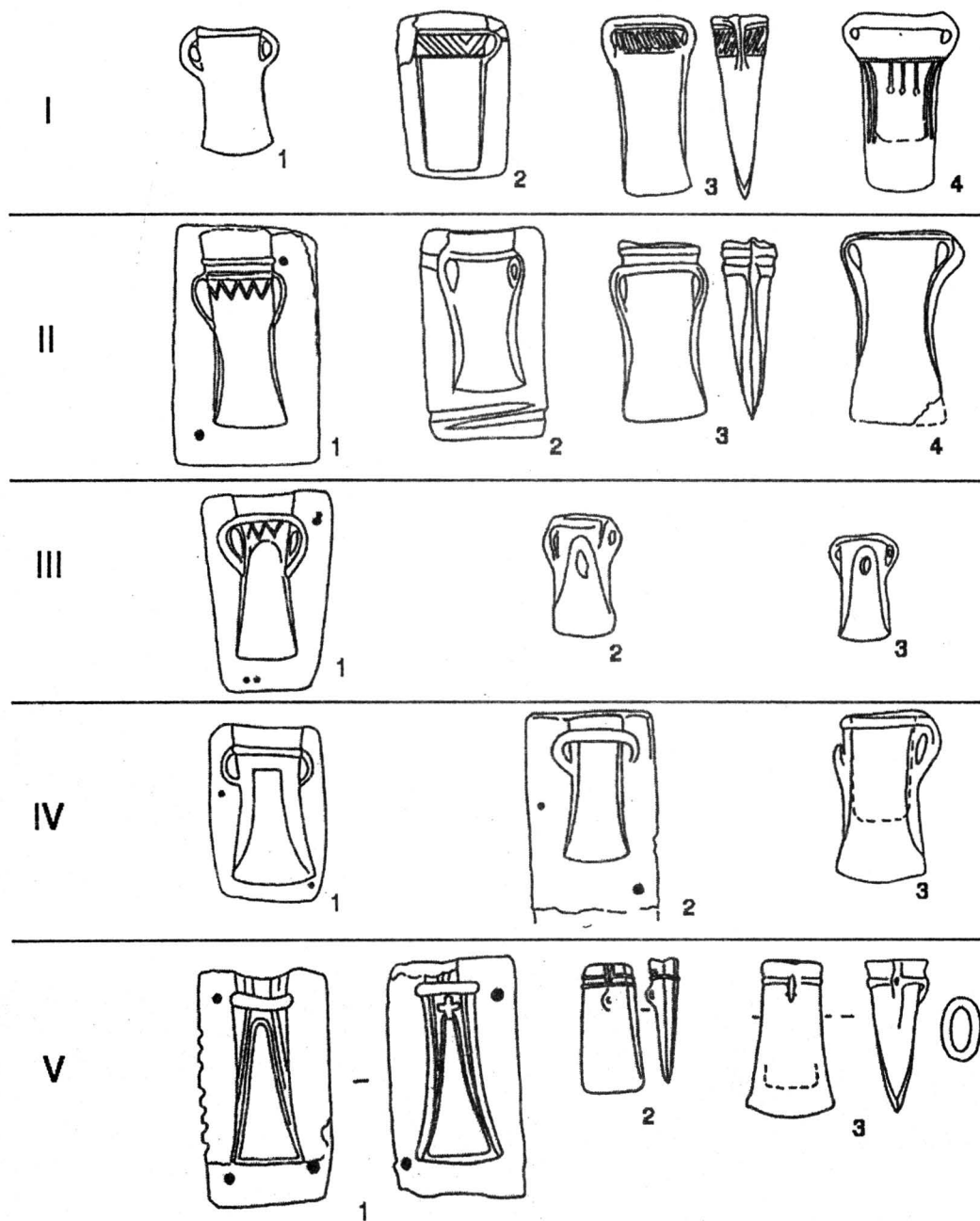

Fig. 1 Celturi de tip nord-pontic.

I- de tip Labojkovka-Golourov: 1-Labojkovka, 2-Golourov, 3- Hristici, 4- Chiperceni.

II- de tip Kardasinka: 1-Kardasinka I, 2- Kardasinka III, 3- Socoleni, 4- Petroșani III.

III- de tip Novo-Aleksandrovka: 1- Novo-Aleksandrovka, 2-3- Vitacev.

IV- de tip Zavadvovka: 1-2- Zavadvovka, 3- Telița.

V- de tip Krasnyj Majak: 1- Krasnyj Majak, 2- Subbotovo, 3- Mândrești.

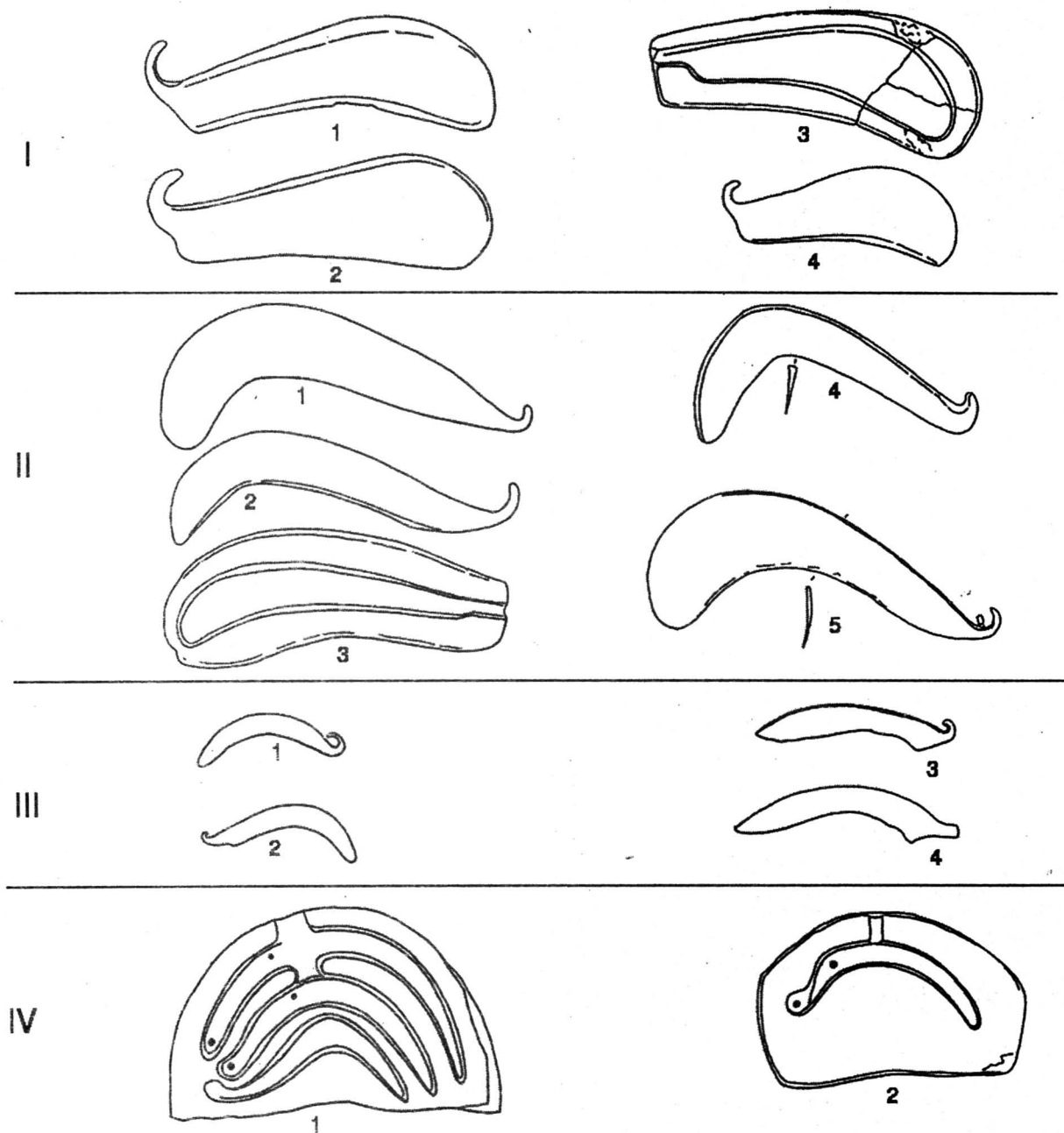

Fig.2. Seceri de tip nord-pontic.

I- de tip Kobakovo: 1- Kobakovo, 2- Blagoveščanka, 3- Golourov, 4- Borisovka.

II- de tip Borodaevka: 1- Borodaevka, 2- Ulijanovka, 3- Černomorka, 4- Mediaș, 5- Odăile Podari.

III- de tip Staro-Bykovo: 1- Golovjatino, 2- Kozin, 3-4- Staro-Bykovo.

IV- de tip Heleşteni, varianta Čut: 1- Voznesenka, 2- Čut.

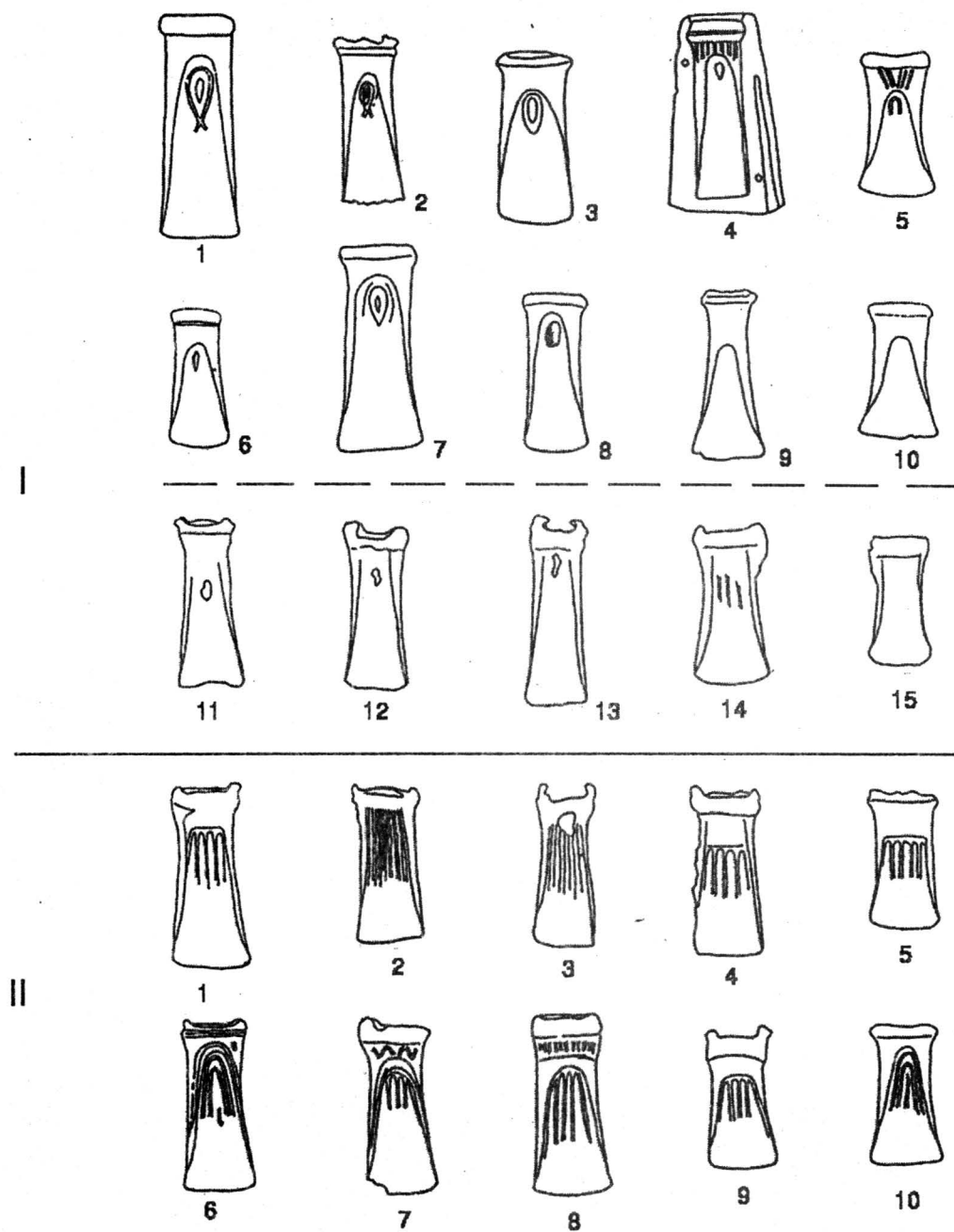

Fig. 3. Celturi de la Dunărea de Jos.

I- de tip Oinacu: 1- Constanța-Palas, 2- Oinacu, 3- Dičevo, 4- Skalica, 5,10- Vyrbica I, 6- Krivoj Kut, 7, 9- Dancu, 8- Orechovo. Varianta Gorsko-Kosovo: 11,14- Vyrbica I, 12- Vyrbica II, 13,15- Gorsko-Kosovo.

II - de tip Vyrbica: 1,6,7- Vyrbica I, 2,8- Vyrbica II, 3,10- Gorsko-Kosovo, 4- Leskovec, 5- Galatin, 9- Mitrovcy.

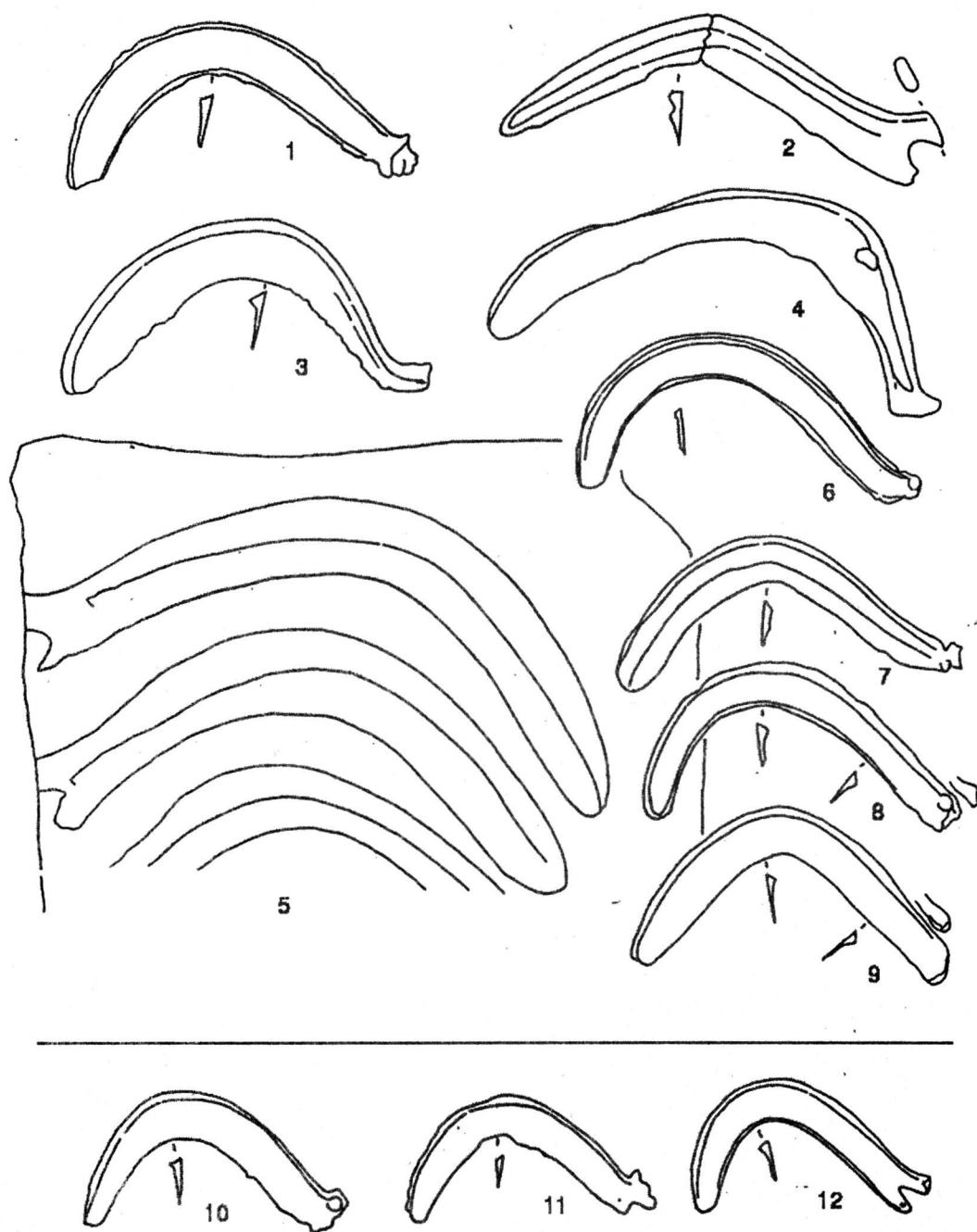

Fig. 4. Seceri de la Dunărea de Jos.

I- de tip Dičevo: 1- Dičevo, 2- Gura Dobrogei, 3- Drajna de Jos, 4- Palotabozsok, 5- Branica, 6- Isperich, 7- Orechovo, 8, 9- Dancu: Varianta Vyrbica: 10-11- Vyrbica I, 12- ținutul Ruse.

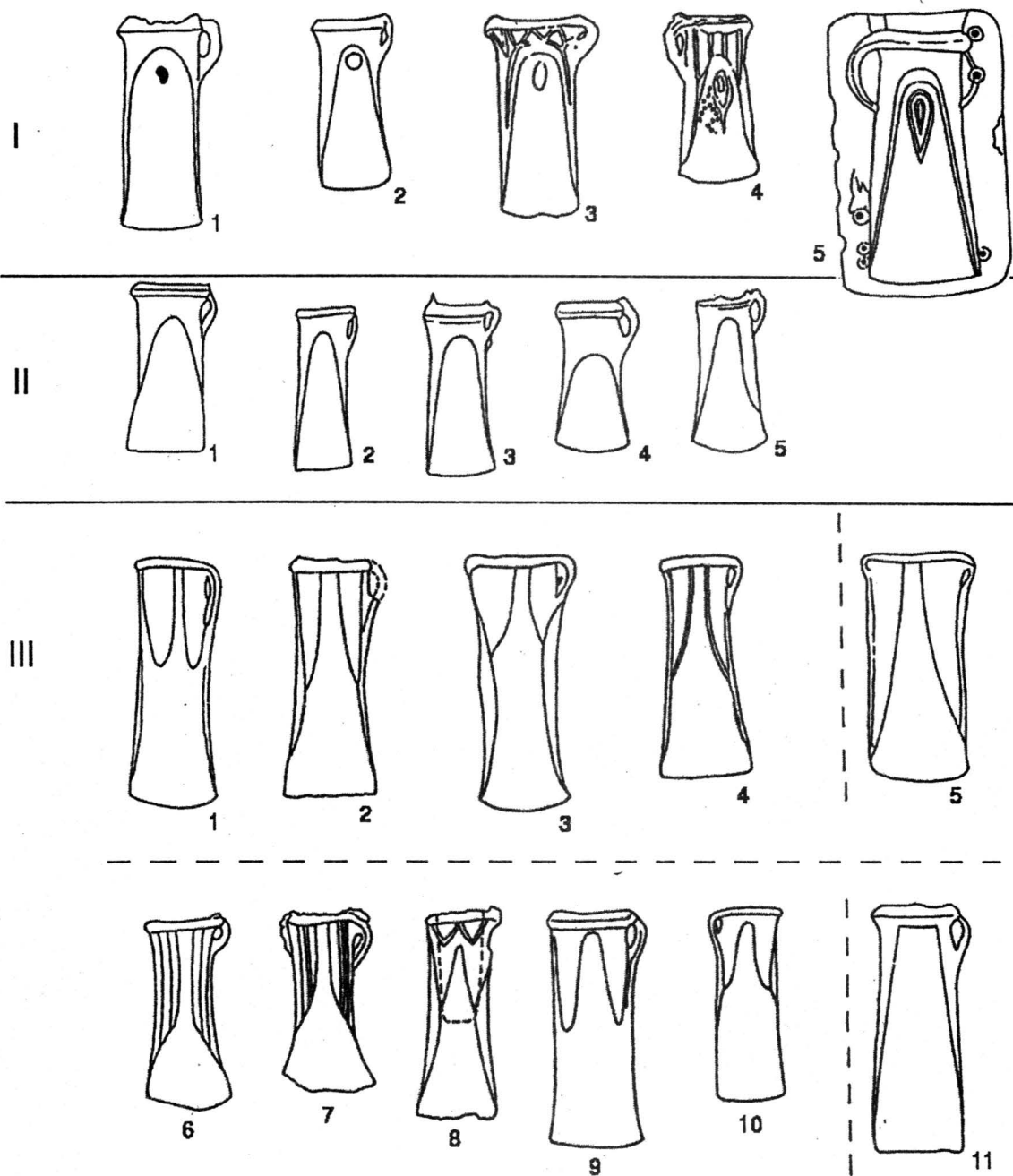

Fig. 5. Celturi est-carpătice și transilvănene.

I - de tip Râșești: 1- Râșești, 2- Arcuș, 3- Hristici, 4- Kurjácii Lozy, 5- Krasnyj Majak.

II - de tip Negrești: 1- Negrești, 2- Duda, 3- Ciorani, 4- Arcuș, 5. Gușterița II.

III - de tip Ruginoasa cu variante: 1- Ruginoasa, 2- Drajna de Jos, 3- Knjazi Grigorievka, 4- Corund, 5- Dziedzilow, 6- Gușterița II, 7- Balșa, 8- Lozova, 9- Uriu de Sus, 10- Antonovka, 11- Ghermănești.

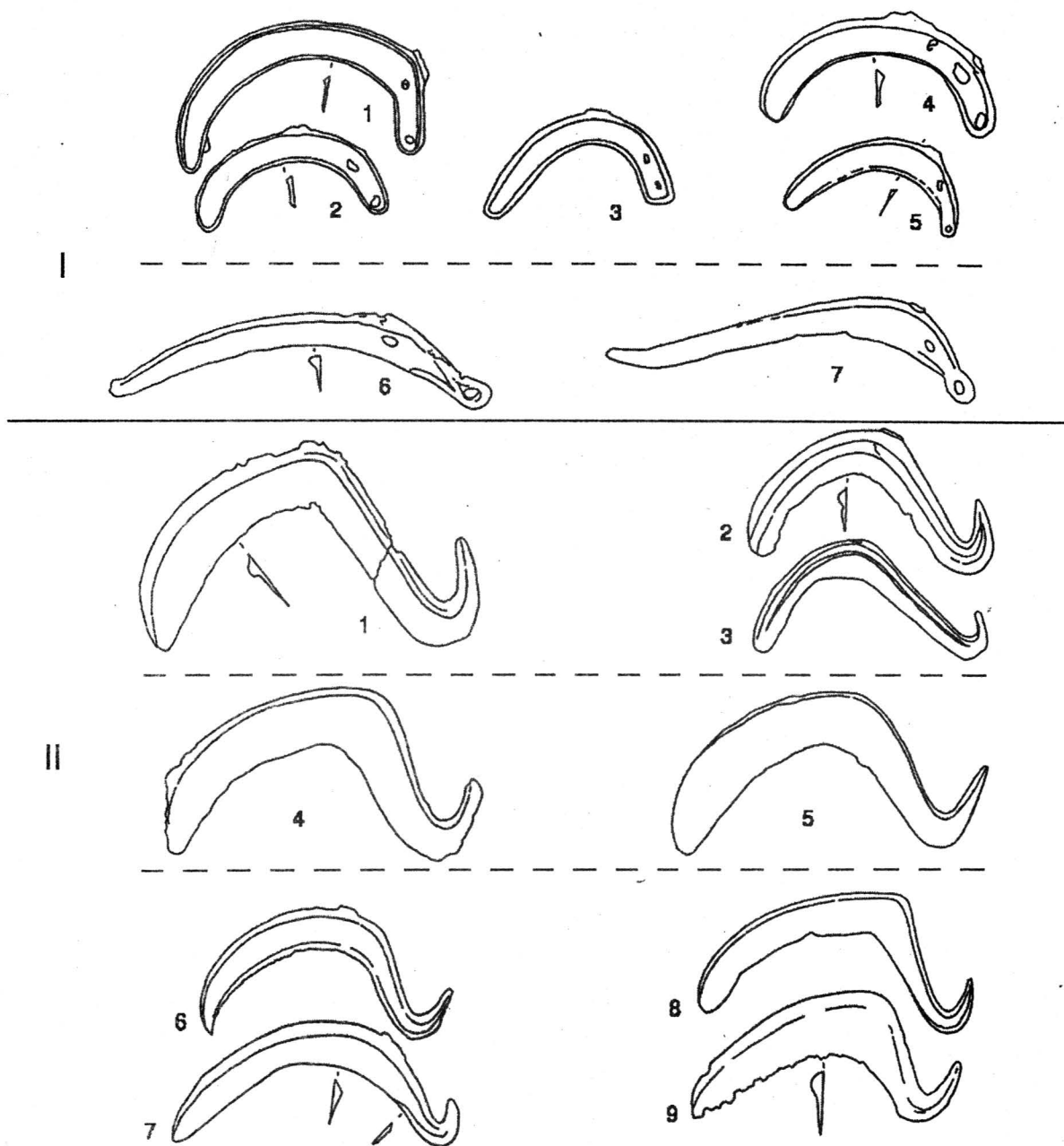

Fig. 6. Seceri est-carpatice și transilvănene.

I- de tip Heleşteni: 1- Heleşteni, 2- Antonovka, 3- Ghermănești, 4- Lozova, 5- Avraamovka.

Varianta Țut: 6- Novoselovka, 7- Puzajkovo.

II- de tip Ghermănești: 1- Ghermănești, 2- Mândrișca, 3- Avraamovka.

Varianta Ruginoasa: 4- Ruginoasa, 5- Antonovka.

Varianta Ilișeni: 6- Ciorani, 7- Dancu, 8- Corund, 9- Mociu.

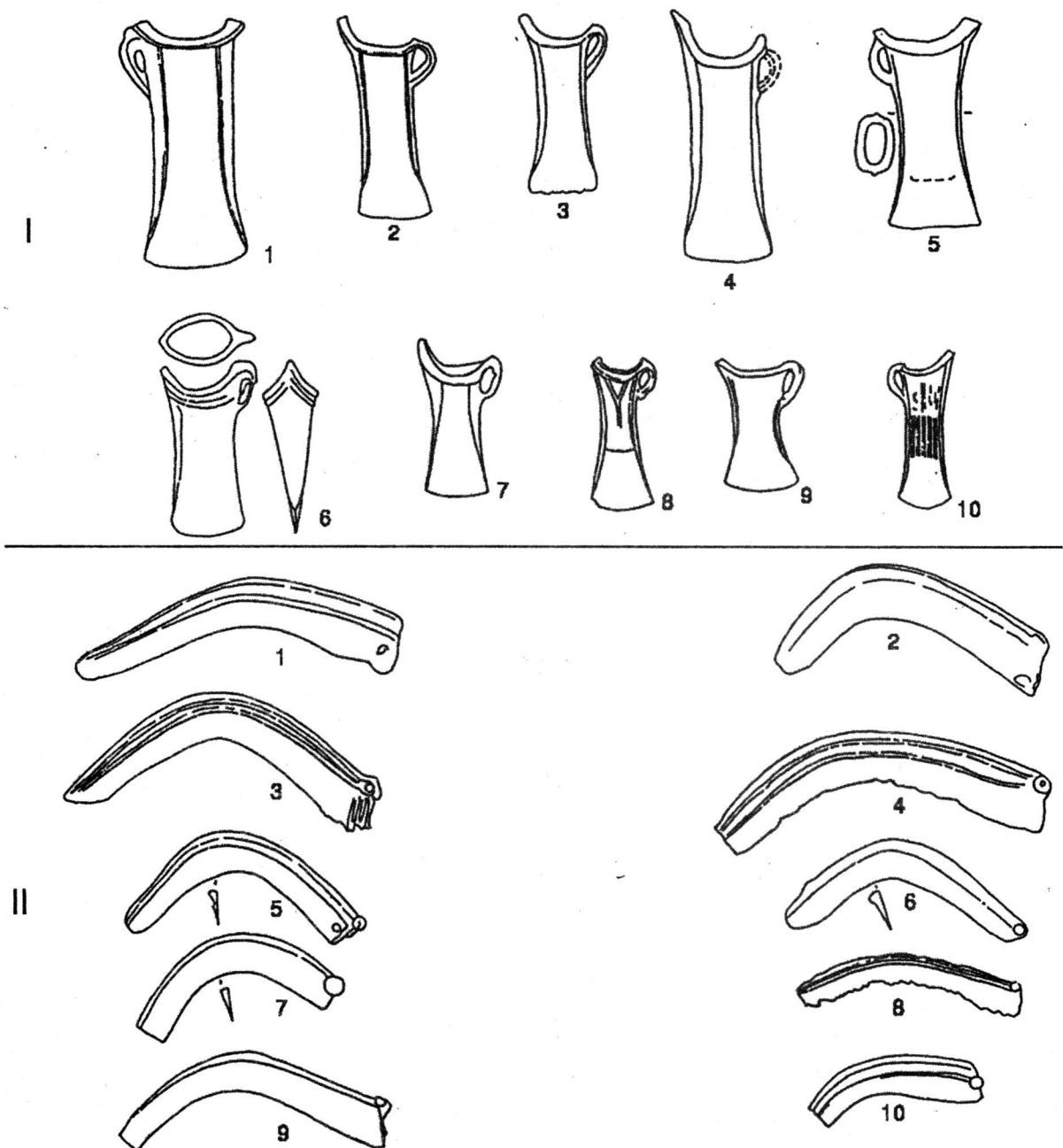

Fig. 7. Celturi și seceri de tip ungaro-transilvănean.

I- Celturi de tip Gemzse: 1- Bükkaranyos, 2- Plešany, 3- Aleșd, 4- Gruzskă, 5- Văratice, 6- Komjatna, 7- Fănațe, 8- Variaș, 9- Valea Rusului, 10- Dârja.

II- Seceri de tip Koszider: 1- Sárszentlőrinc, 2- Dunajvaros, 3- Jászkarajeno, 4- Gruzskă, 5- Aleșd, 6- Fodora, 7- Uriu de Sus, 8- Vard II, 9- Ilișeni, 10- Nikopol.

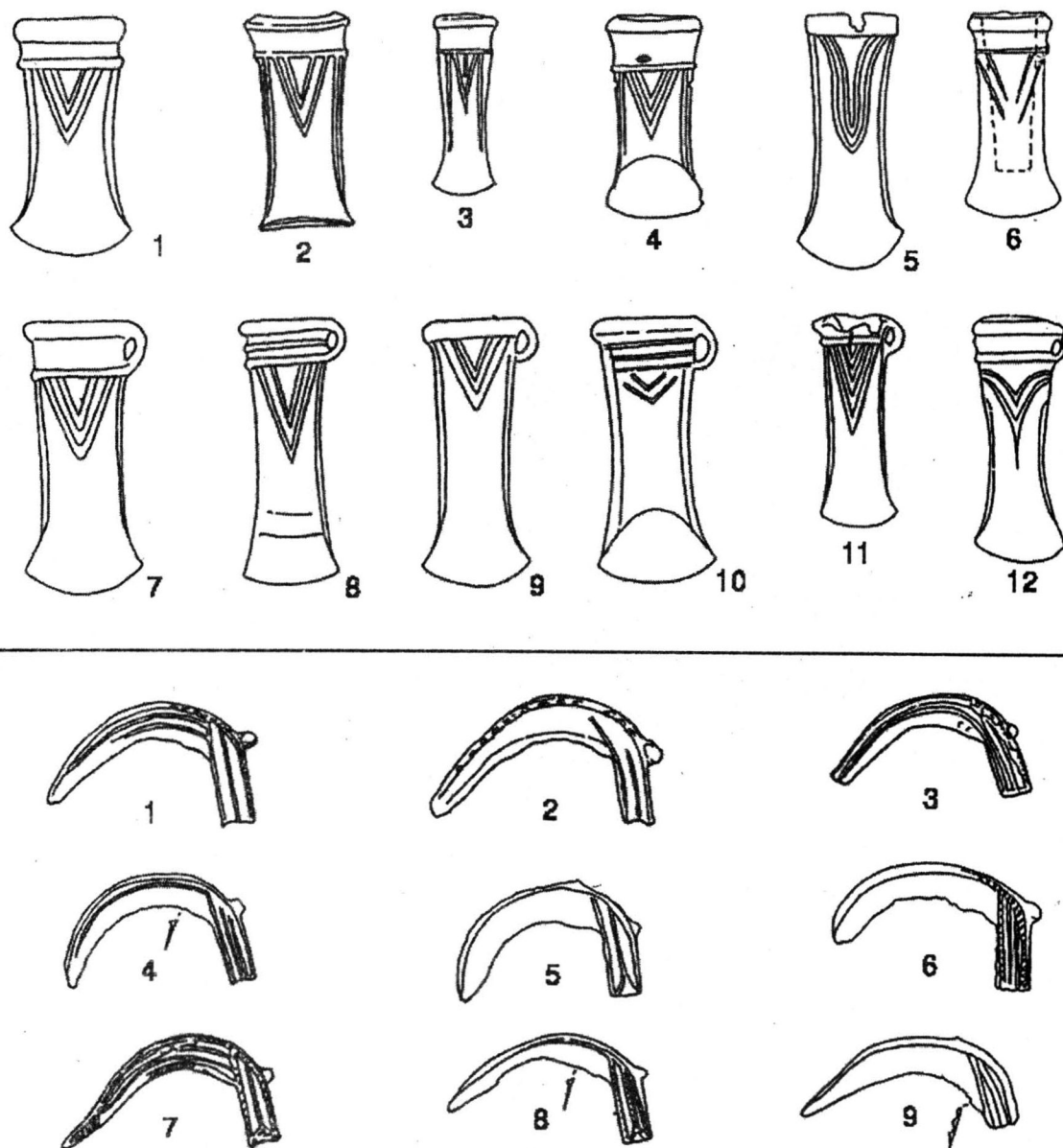

Fig. 8 Celturi și seceri de la Dunărea de Mijloc

I- Celturi de tip Peterd: 1- Peterd, 2- Levace, 3- Gemmer, 4- Uioara de Sus, 5- Șpălnaca II, 6- Mândrești.
 Varianta Kisapati: 7- Peterd, 8- 9- Szentosalosker, 10- Regoly, 11- Uioara de Sus, 12- Șpălnaca II.
 II- Seceri de tip Pecs: 1- Bakca, 2- Bakoca, 3, 7. Kisapati, 4- Belting, 5- Cincu, 6- Roșia de Secaș,
 8- Uioara de Sus, 9- Mândrești.

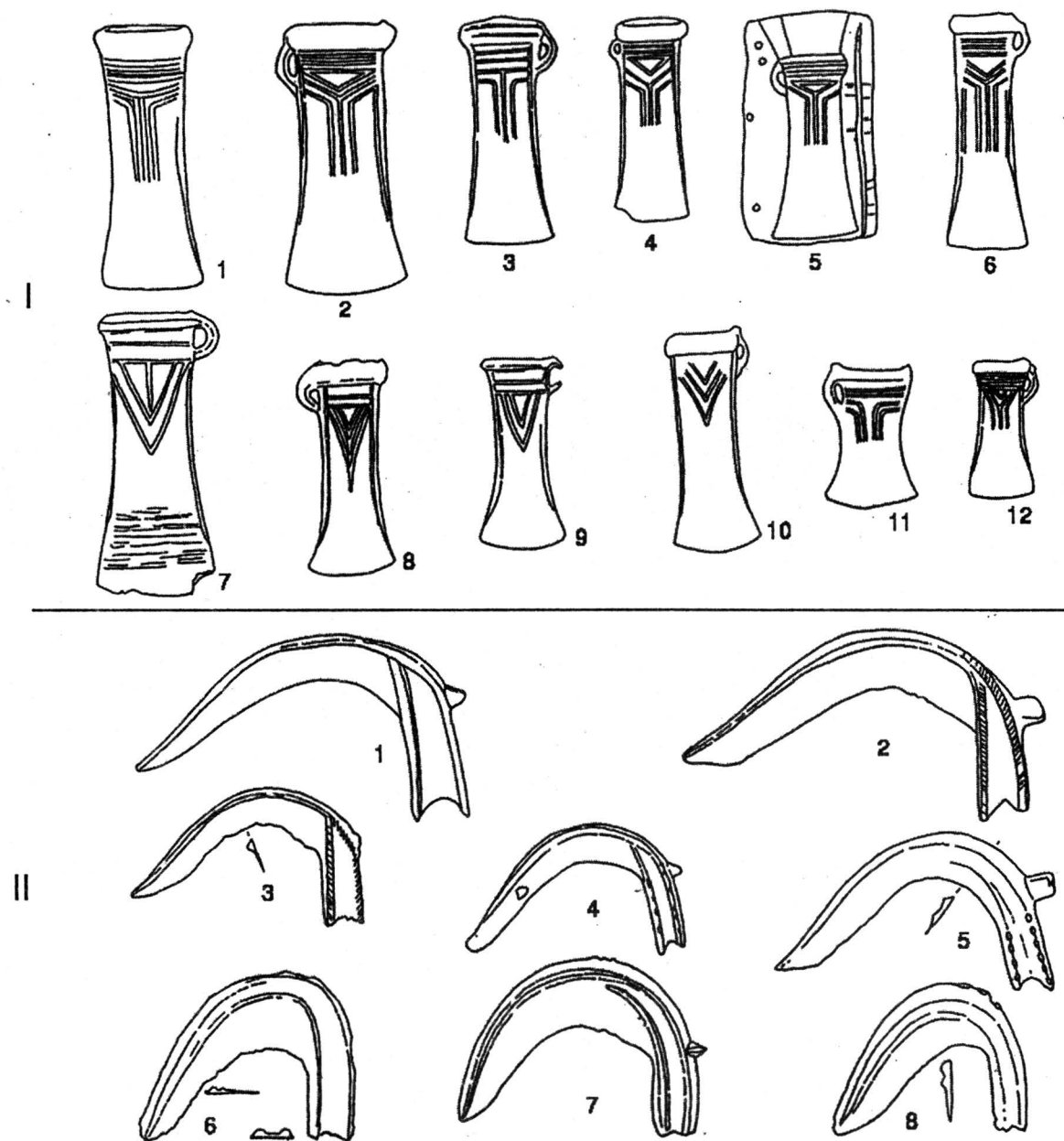
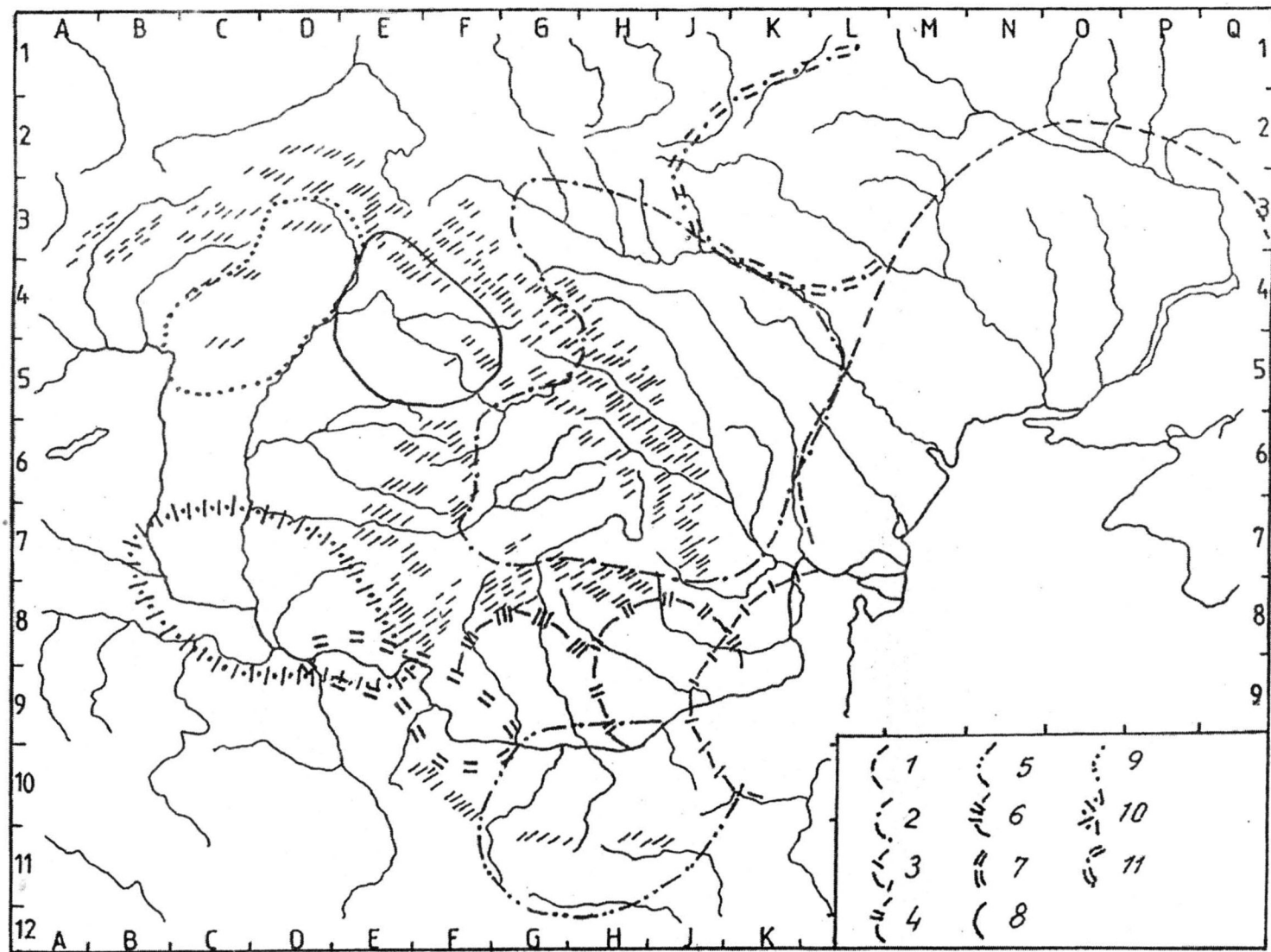

Fig. 9. Celturi și seceri de la Dunărea de Mijloc.

I. Celturi de tip Debrecen: 1- Debrecen III, 2- Lovesbereny, 3- Somotor, 4- Jupalnic, 5- Plenița, 6- Văratice.

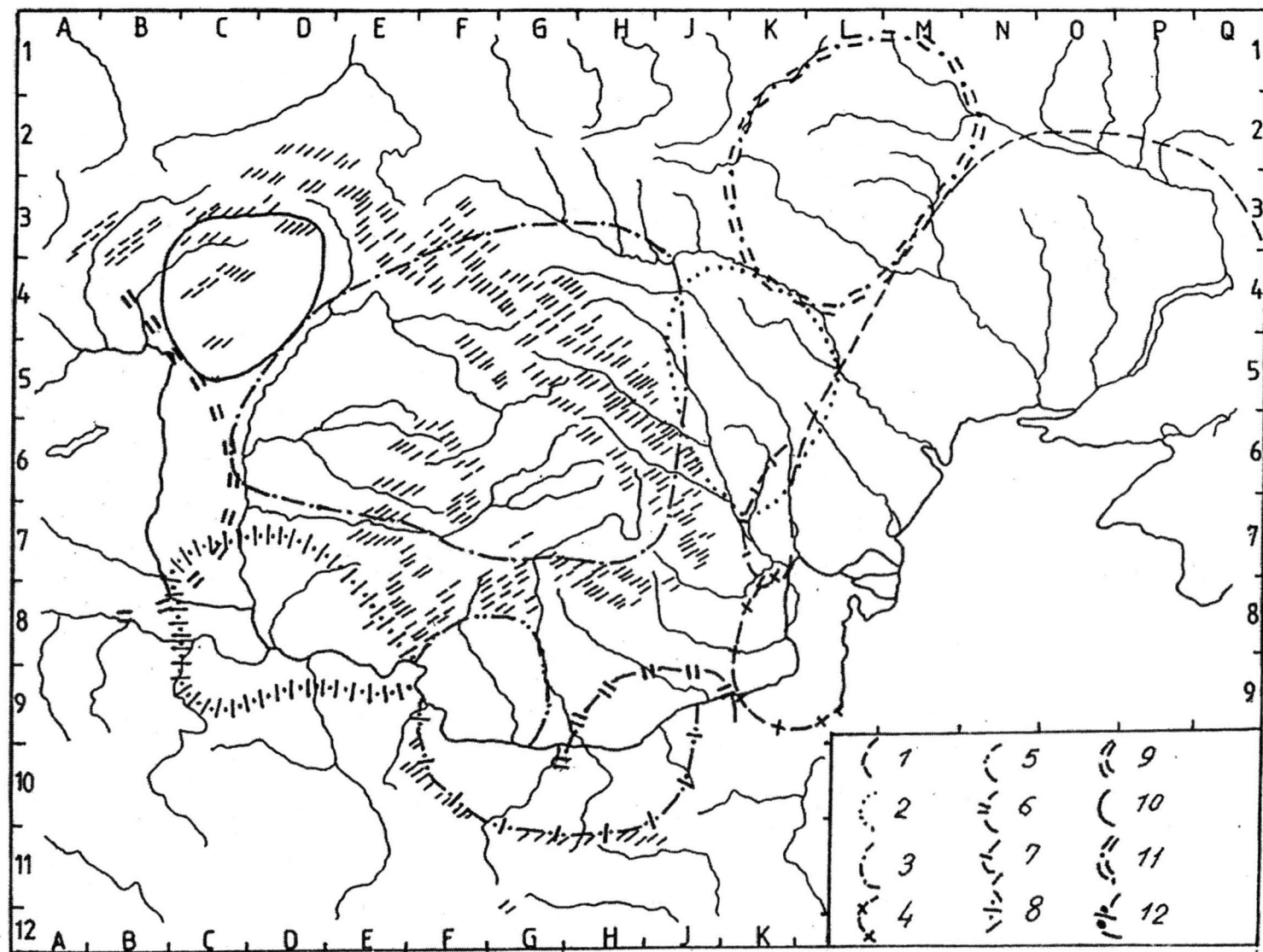
Varianta Jaszkarajeno: 7- Jaszkarajeno, 8- Uradek, 9- Gemmer, 10- Latunas, 11- Telnă, 12- Sărăteni.

II Seceri de tip Gyermely: 1- Gyermely, 2- Krechow, 3- Cenadu Mare, 4- Trencianske, 5- Arad II, 6- Pleșany, 7- Lovesbereny, 8. Arad II.

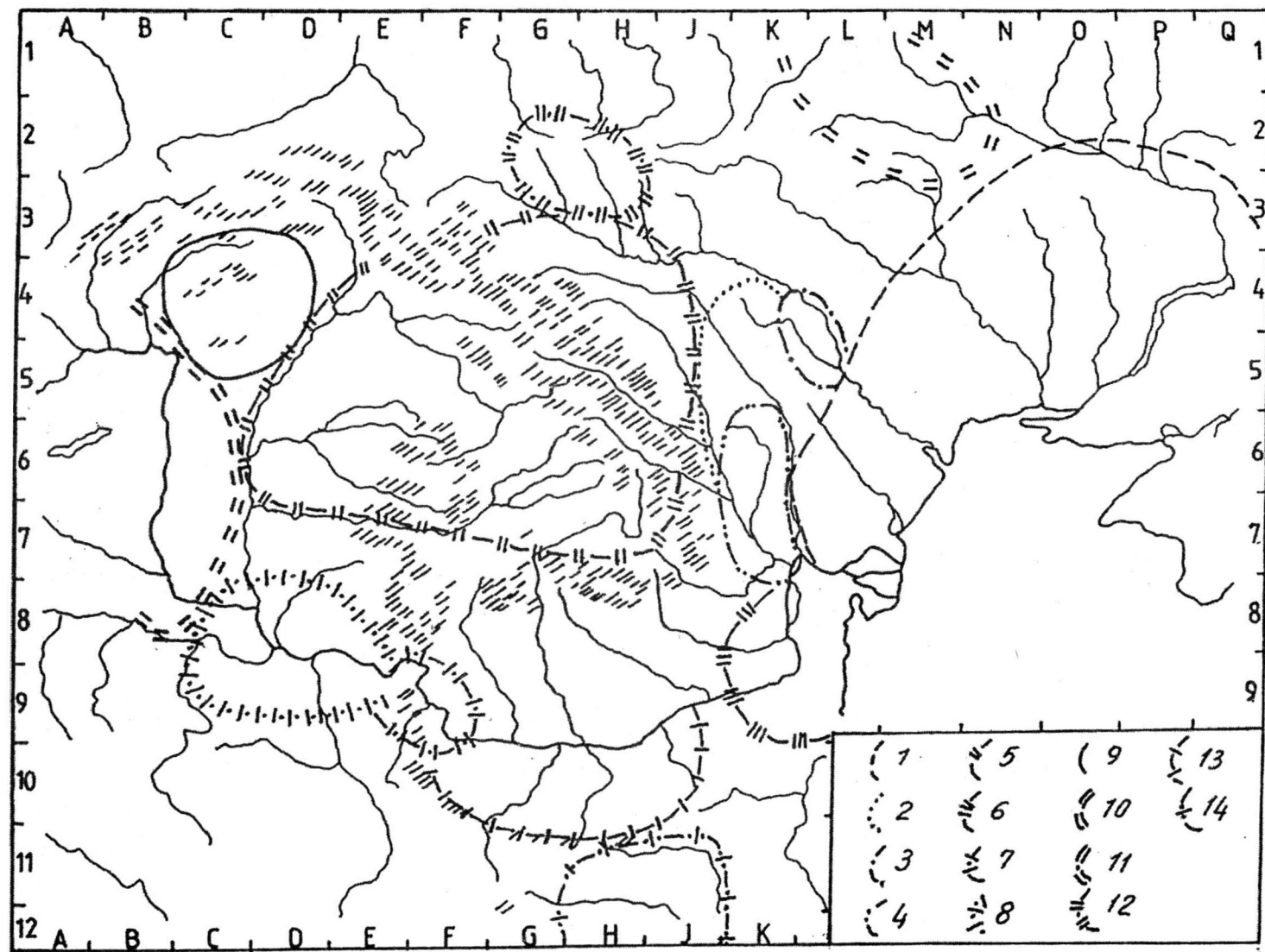
Harta 1. - Br.D - HaA1 - Arealuri culturale din perioada bronzului tardiv.

1. Sabatinovka, 2. Noua, 3. Coslogeni, 4. Tei IV-V, 5. Zimnicea-Plovdiv, 6. Verbicioara IV-V, 7. Žuto Brdo - Gârla Mare, 8. Suci de Sus, 9. Piliny, 10. Belegiš I-IIa - Cruceni I - Bobda II, 11. Belogradovka.

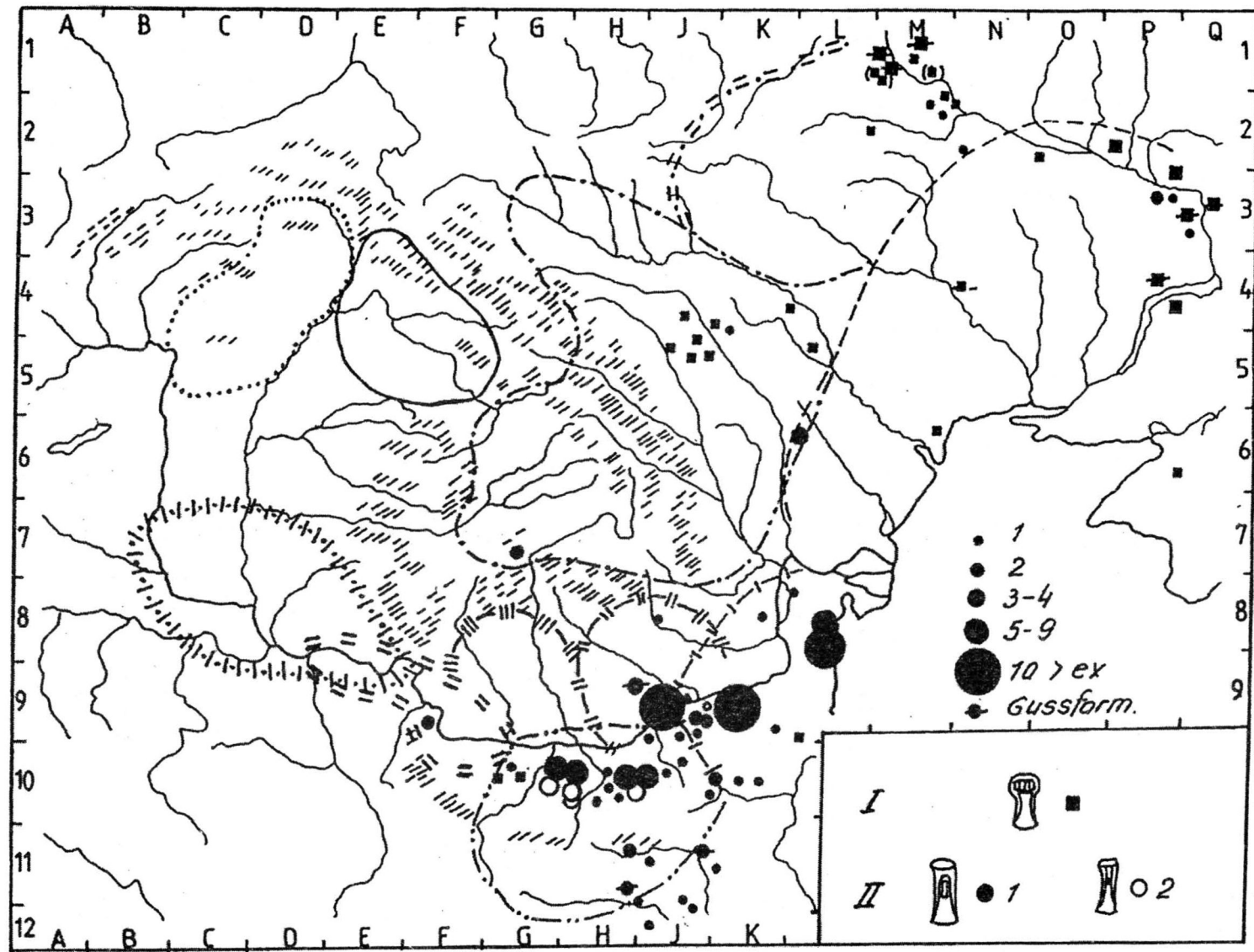
Harta 2. - HaA1- HaB1 - Arealuri culturale din perioada fierului timpuriu.

1. Belozerka, 2. Chișinău-Corlăteni, 3. Gáva-Holihrad, 4. Babadag I, 5. Vârtoș, 6. Hallstattul canelat din Muntenia-?, 7. Tămăuani, 8. Belegiš II - Bobda II, 9. Urne funerare, 10. Kyiatice, 11. Belogradovka, 12. Nord-bulgară -incizată.

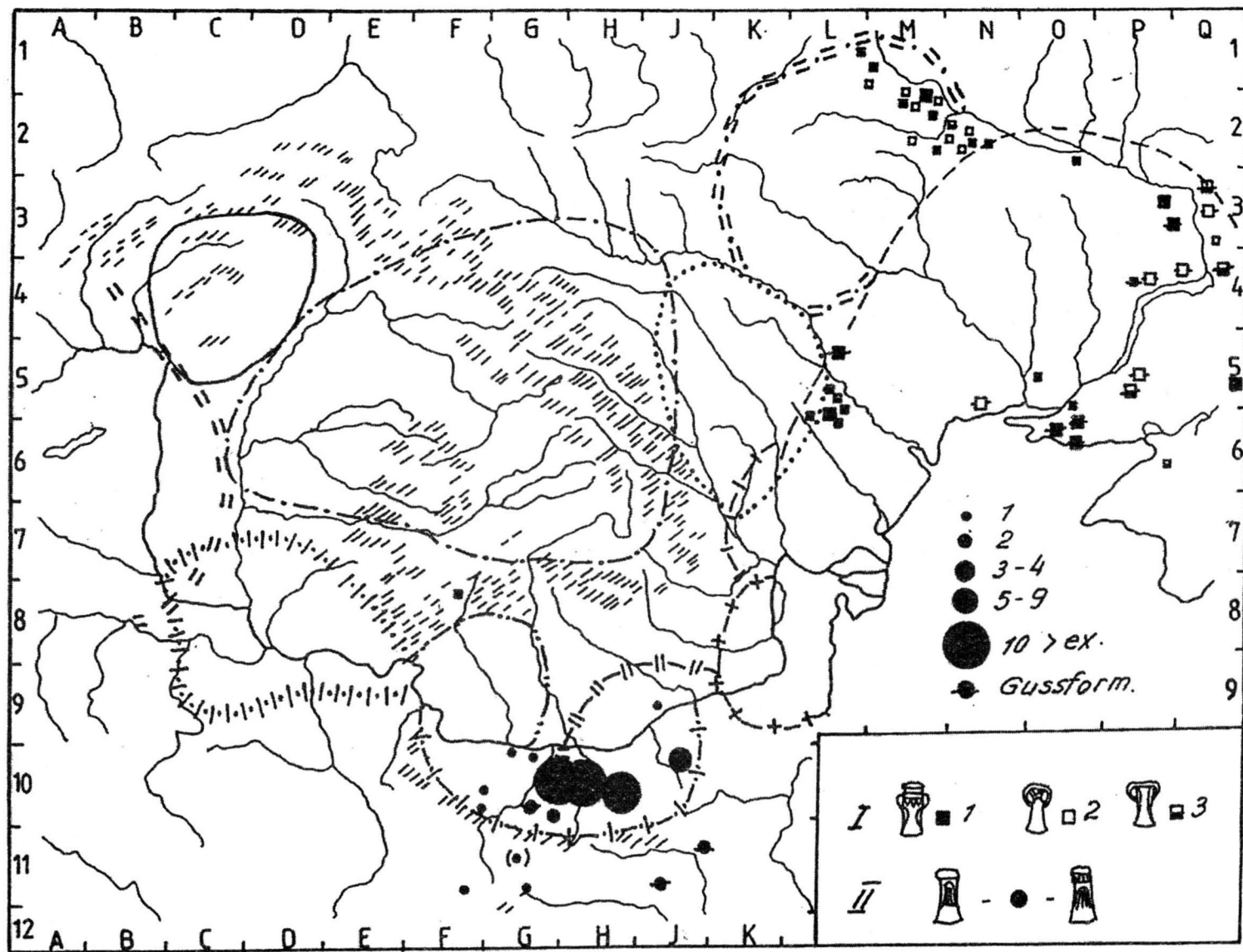
Harta 3. - HaB1- HaB3 - Arealuri culturale din perioada fierului timpuriu.

1. Belozerka, 2. Chișinău-Corlăteni, 3. Saharna-Solonceni, 4. Cozia, 5. Gáva-Holihrady, 6. Babadag II, 7. Insula Banului, 8. Bosut I, 9. Kyiatice, 10. Urne funerare, 11. Černoles timpuriu, 12. Vysockaja, 13. Nord-bulgară -incizată, 14. Pșenicevo.

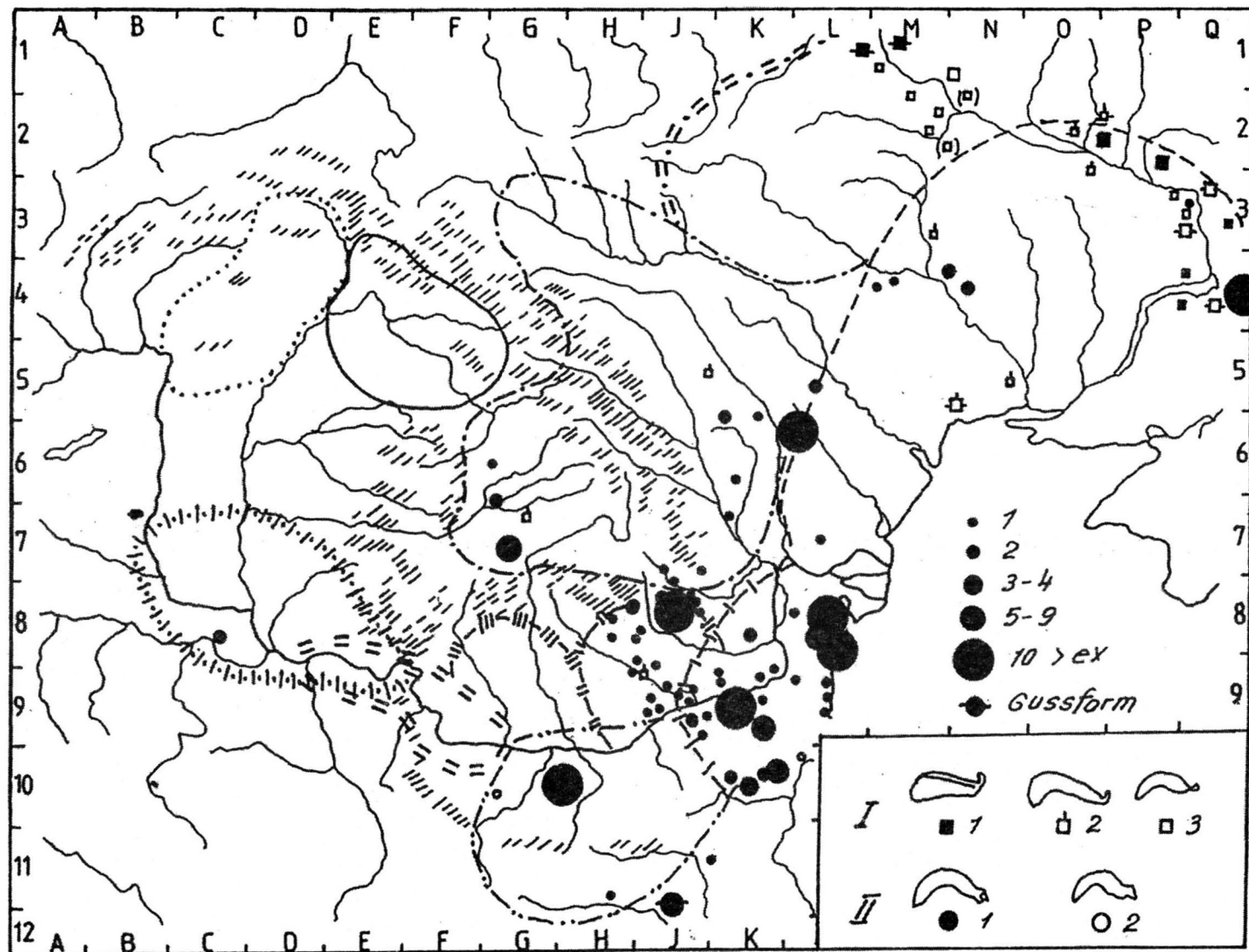
Harta 4. - Br.D - HaA1 - Celturi de tip nord-pontic (I) și celturi de la Dunărea de Jos (II) racordate la ariile culturale din perioada br. nzului tardiv (Vezi harta 1):

I - de tip Labojkovka-Golourov, II. 1- de tip Oinacu, 2- varianta Gorsko-Kosovo.

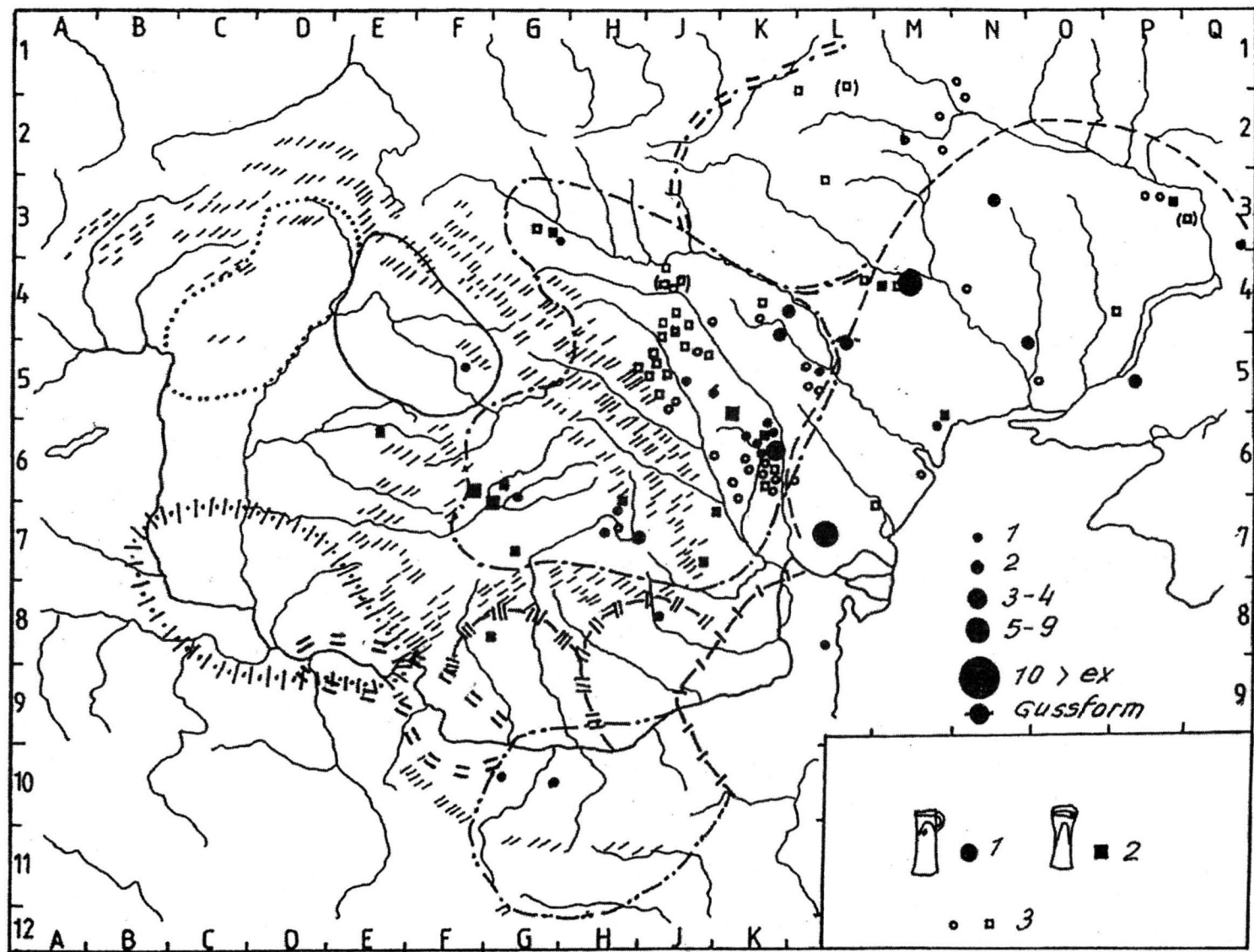
Harta 5. - HaA1- HaB1 - Celturi de tip nord-pontic (I) și celturi de la Dunărea de Jos (II) racordate la ariile culturale din perioada fierului timpuriu (Vezi harta 2):

I. 1- de tip Kardasinka, 2- Novo-Aleksandrovka, 3- Zavadovka; II - de tip Vyrbica.

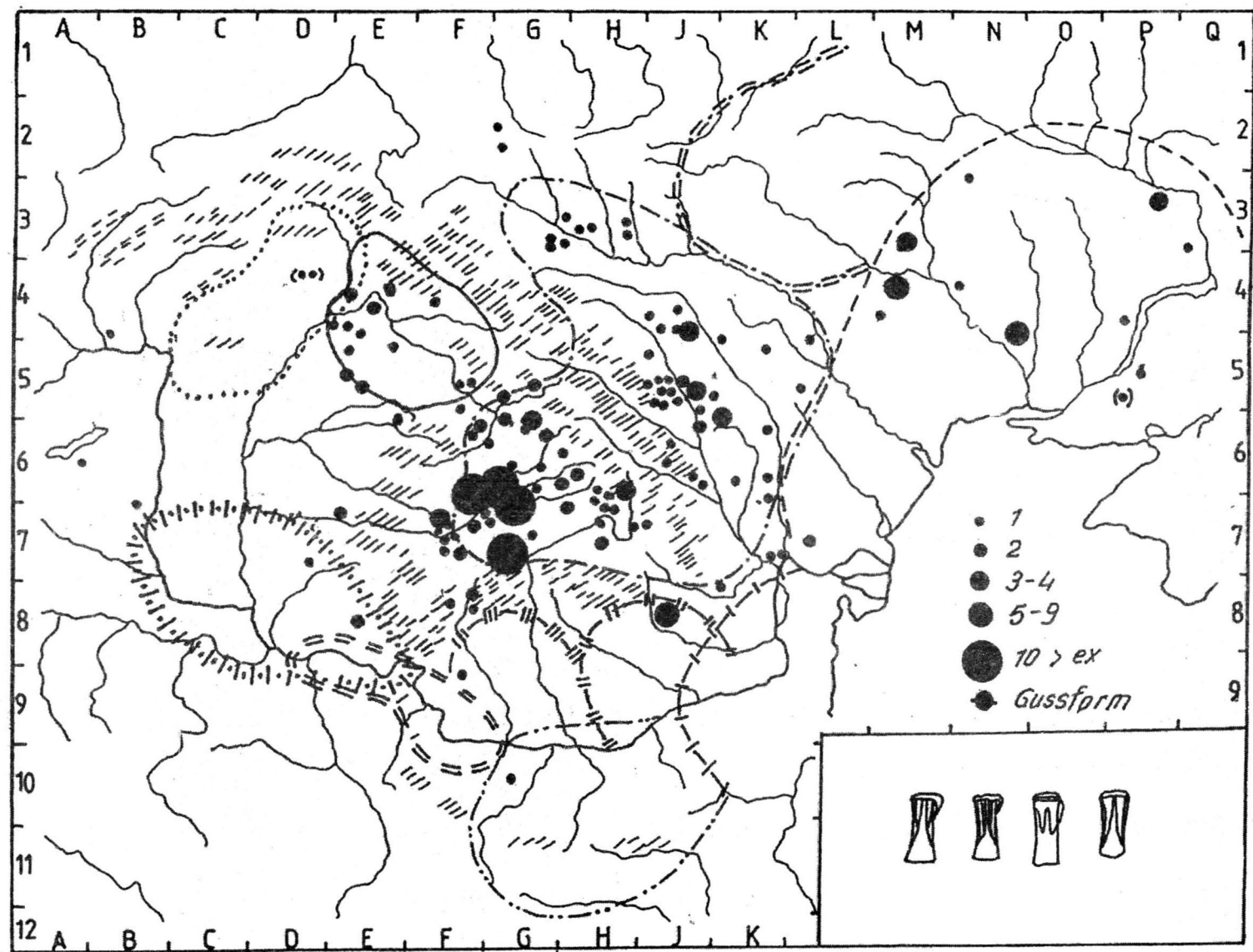

Harta 6. - Br.D - HaA1 - Seceri de tip nord-pontic (I) și seceri de la Dunărea de Jos (II) racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1):

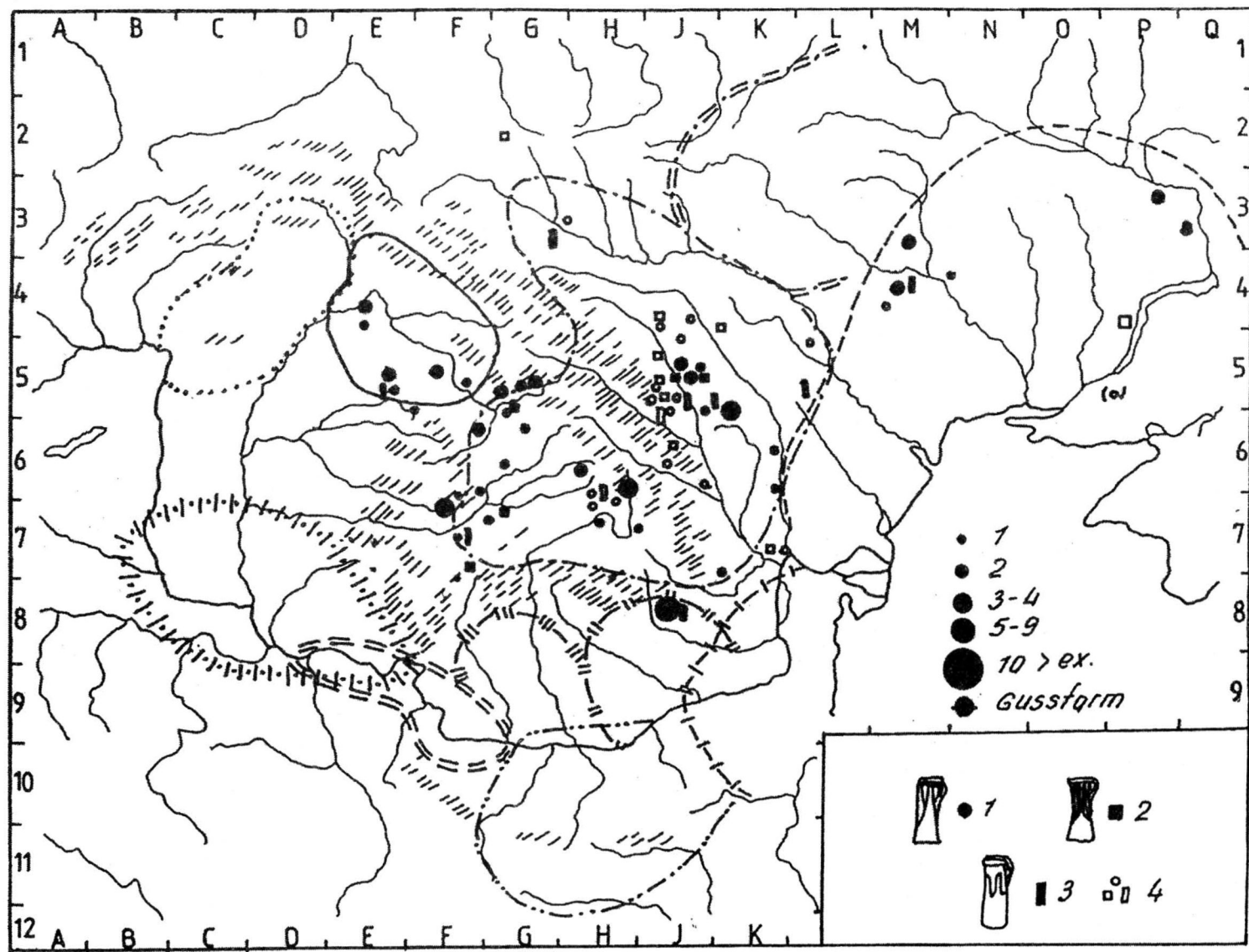
1 - de tip Kobakovo, 2- Borodaevka, 3- Staro-Bykovo; II. 1- de tip Dičevo, 2- varianta Vyrbica.

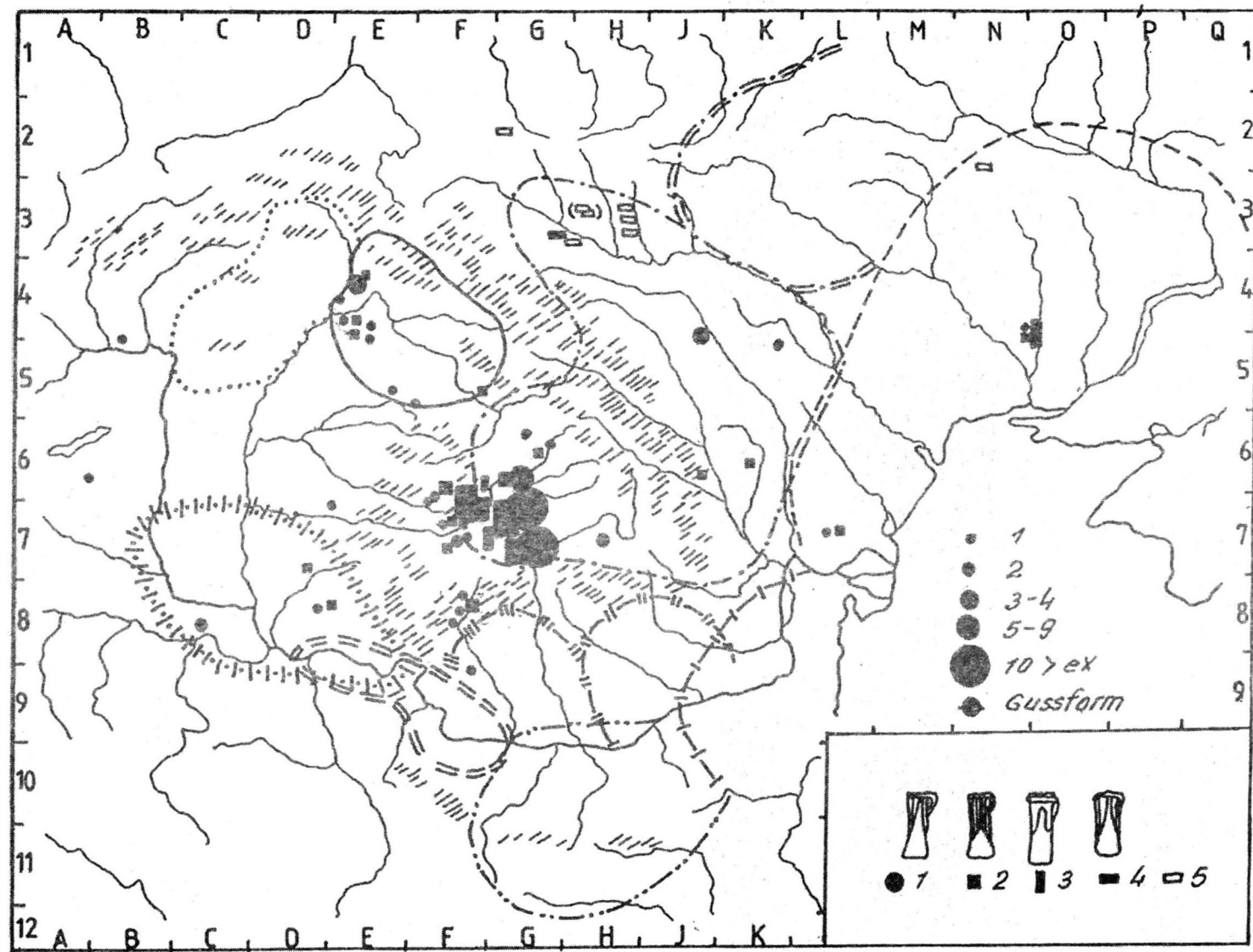
Harta 7. - Br.D - HaA1 - Celturi de tip est-carpatic racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1):
1 - de tip Rășești, 2- de tip Negrești, 3- piese izolate.

Harta 8. - Br.D - HaA1 - Extinderea culturilor de tip Ruginoasa ("vechi transilvănean") racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1).

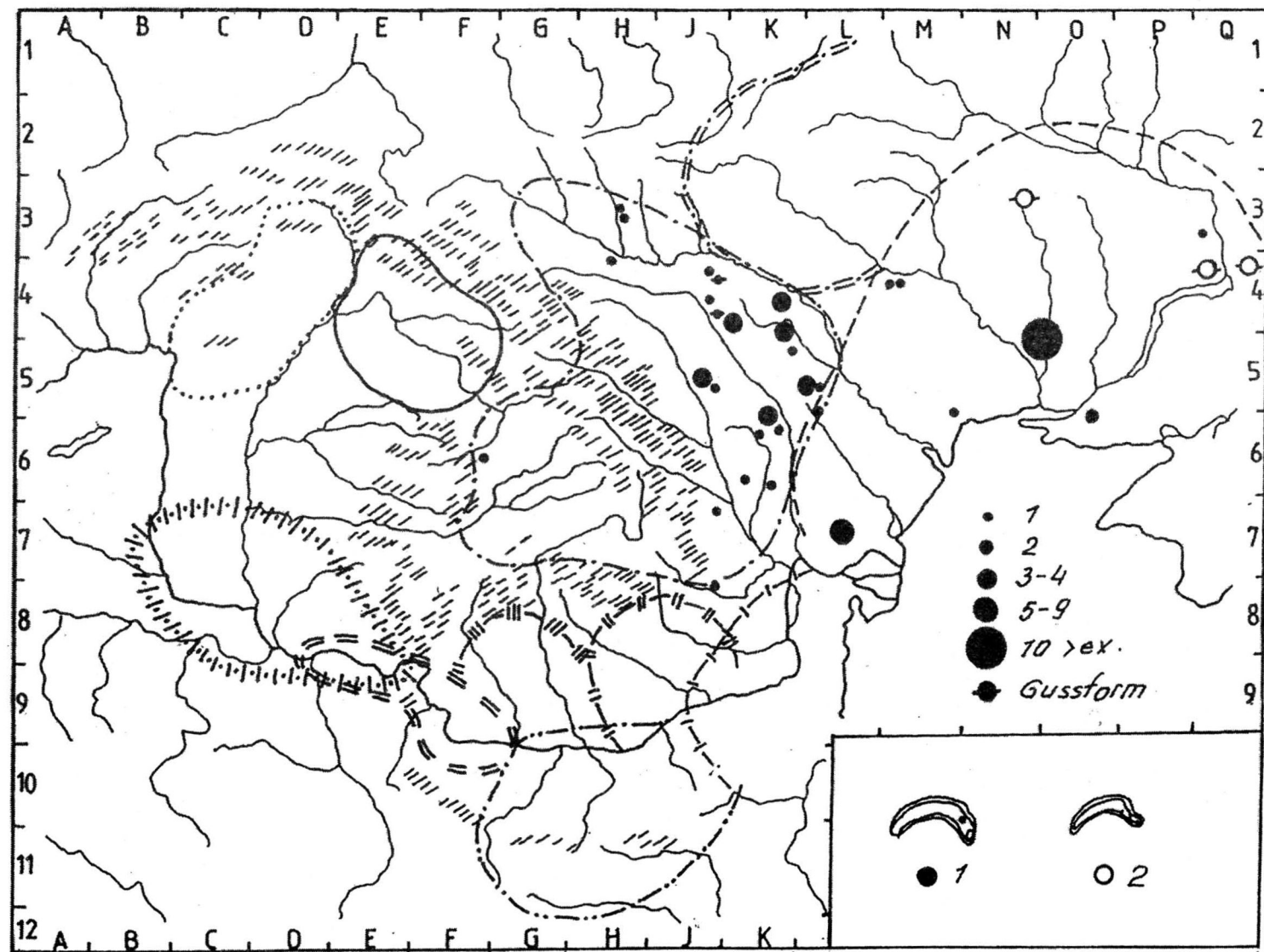

Harta 9. Celturi de tip Ruginoasa în depozite din perioada Br.D racordate la ariile culturale (Vezi harta 1):
 1- de tip Ruginoasa, 2- varianta Aiud, 3- varianta Antonovka, 4- piese izolate.

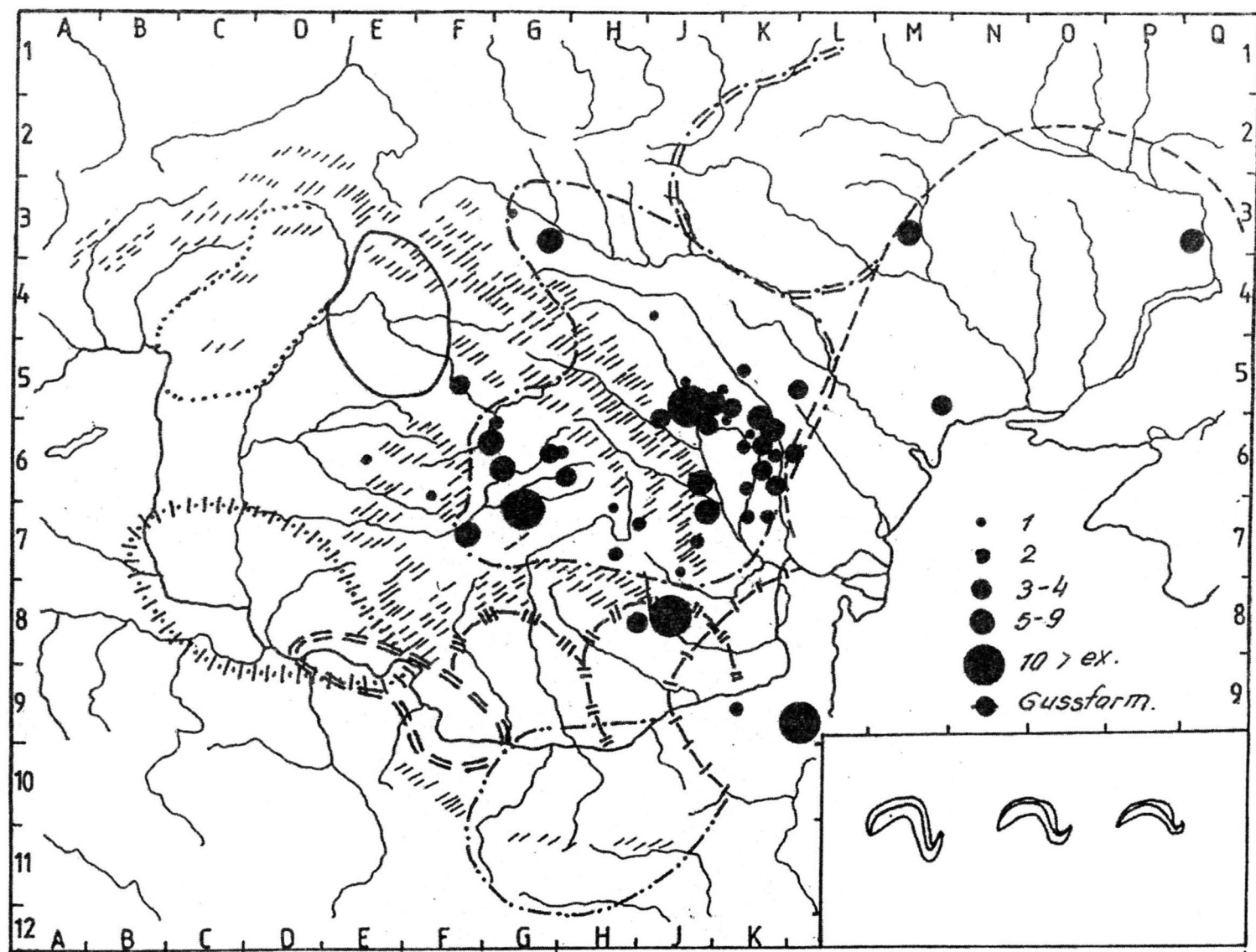

Harta 10. Celturi de tip Ruginoasa în depozite din perioada HaA1 racordate la ariile culturale (Vezi harta 1):

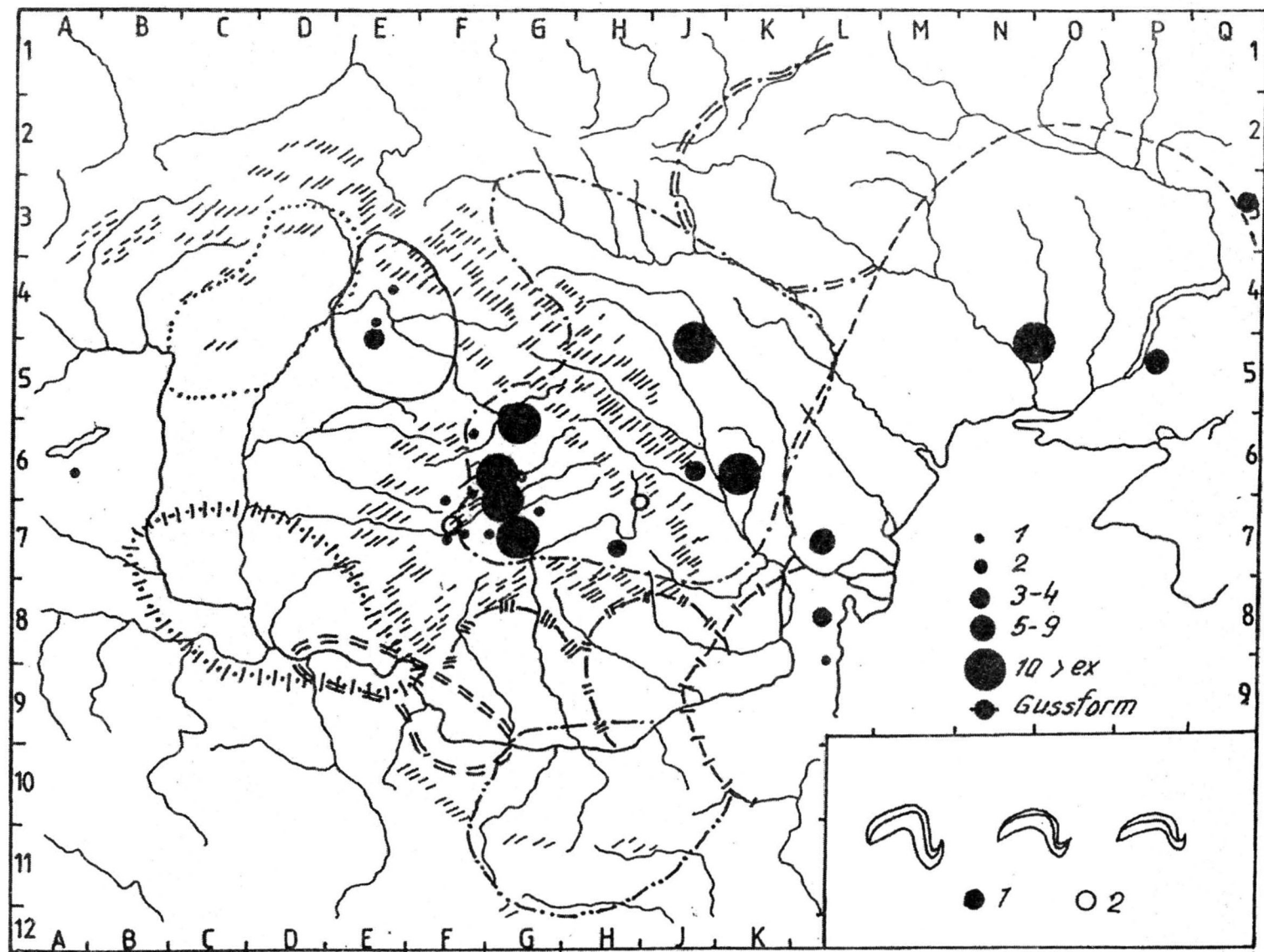
1- de tip Ruginoasa, 2- varianta Aiud, 3- varianta Antonovka, 4-varianta Dziedzilow, 5- piese izolate .

Harta 11. -Br.D - HaA1- Seceri de tip Heleştenei racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1):
1- de tip Heleştenei, 2- varianta Čut.

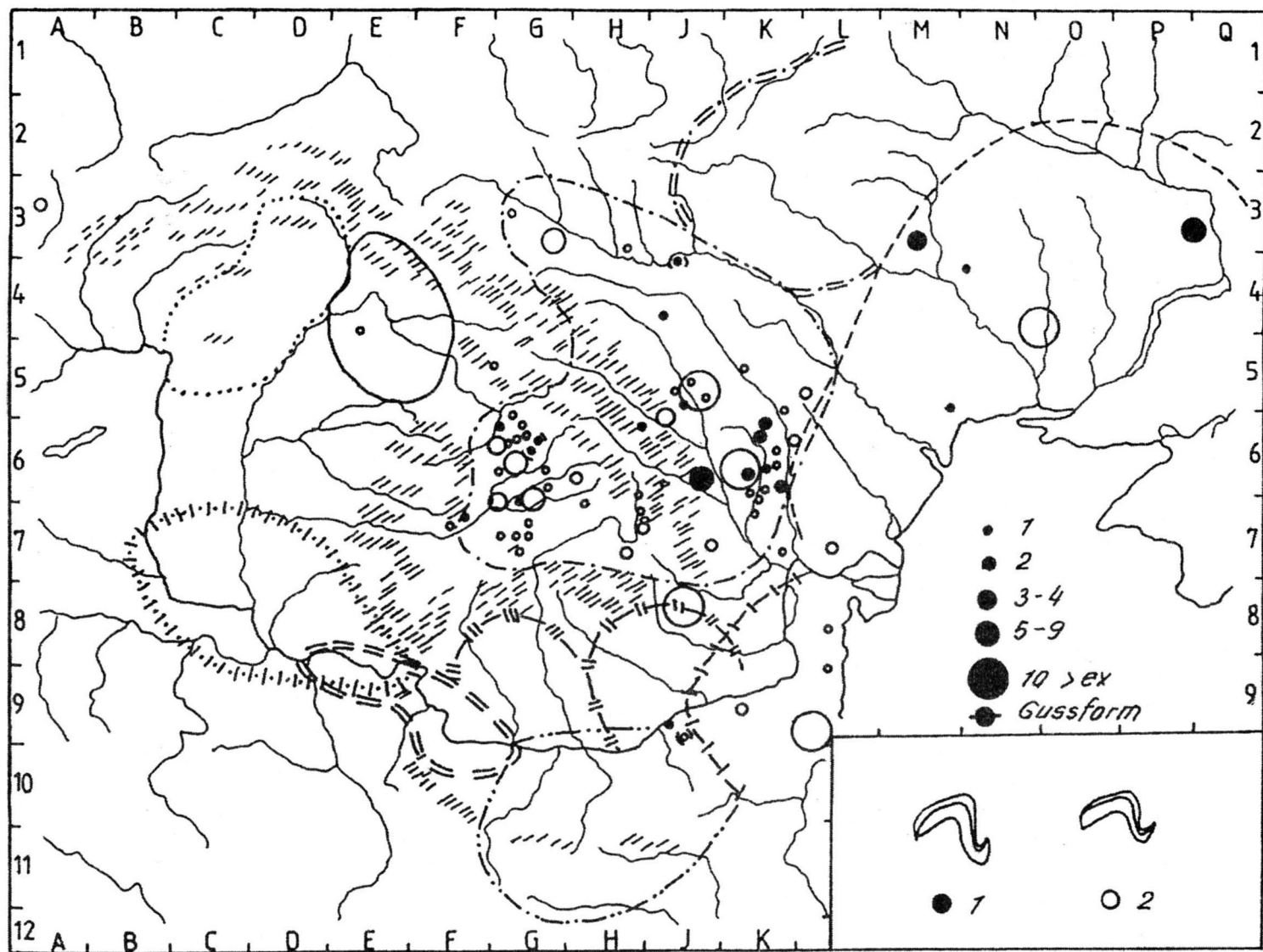

Harta 12. Seceri cu cârlig în depozite din perioada Br.D racordate la ariile culturale (Vezi harta 1).

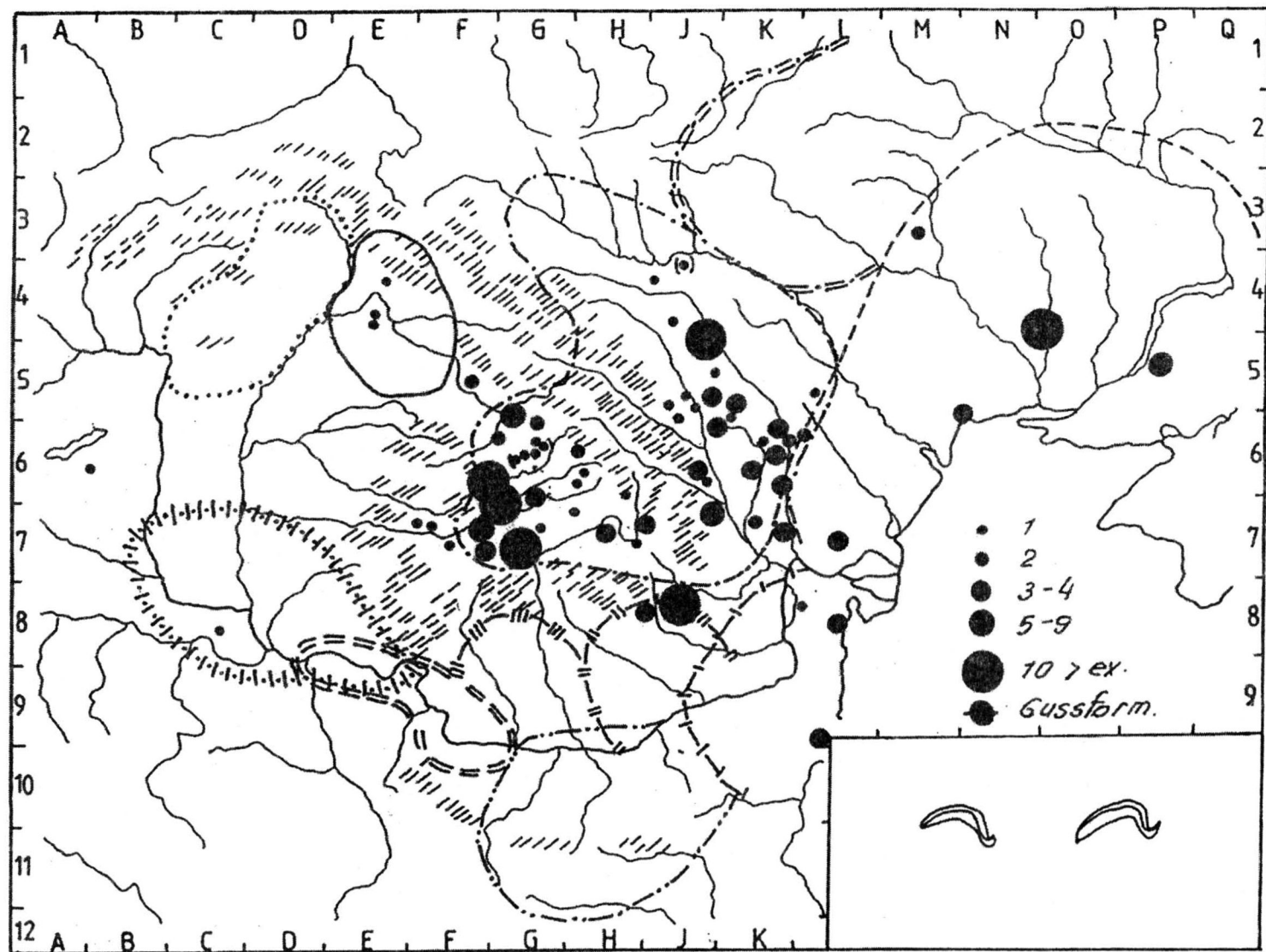

Harta 13. Seceri cu cârlig în depozite din perioada HaA1 - HaB1 racordate la ariile culturale (Vezi harta 1):

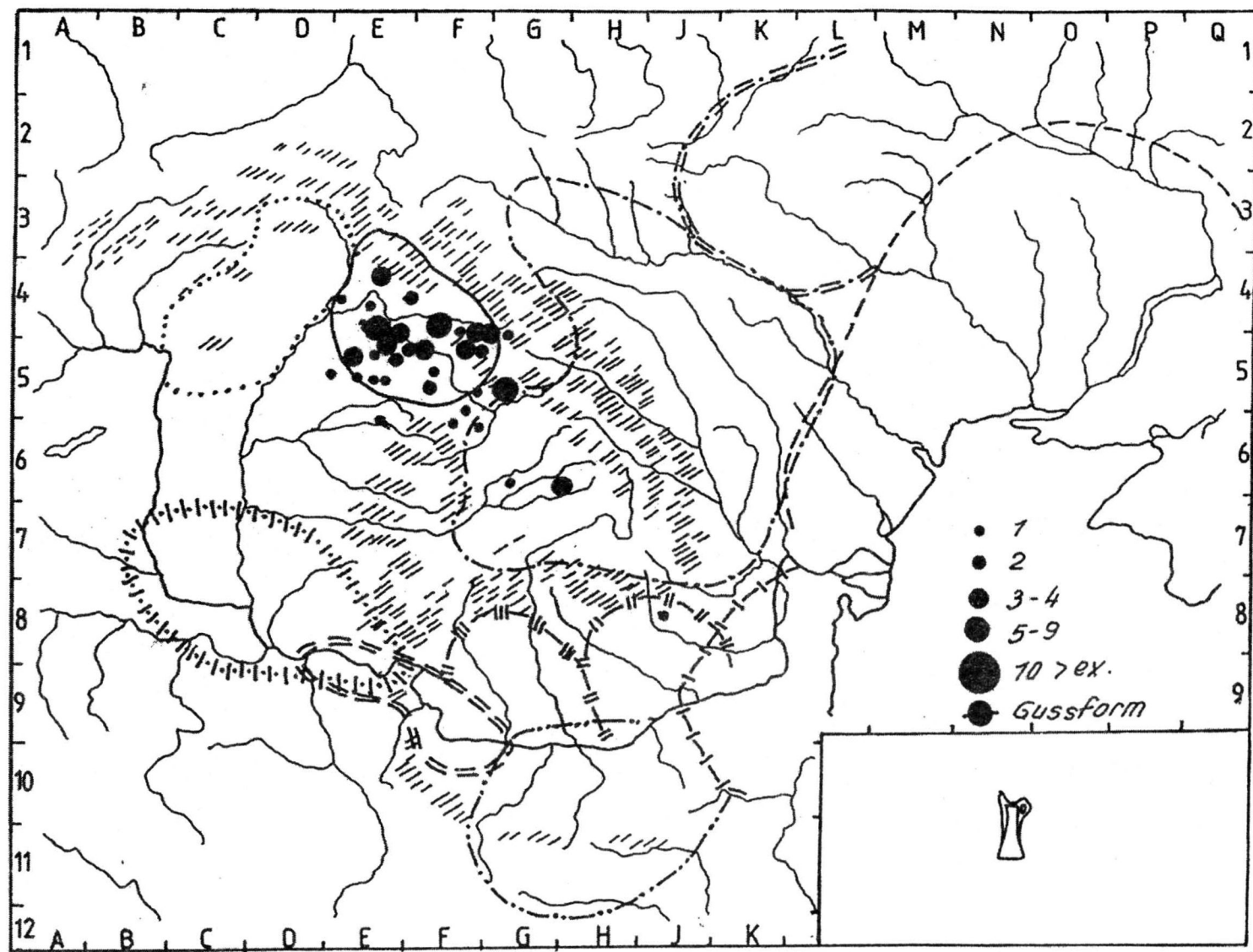
1- perioada HaA1, 2- perioada HaB1.

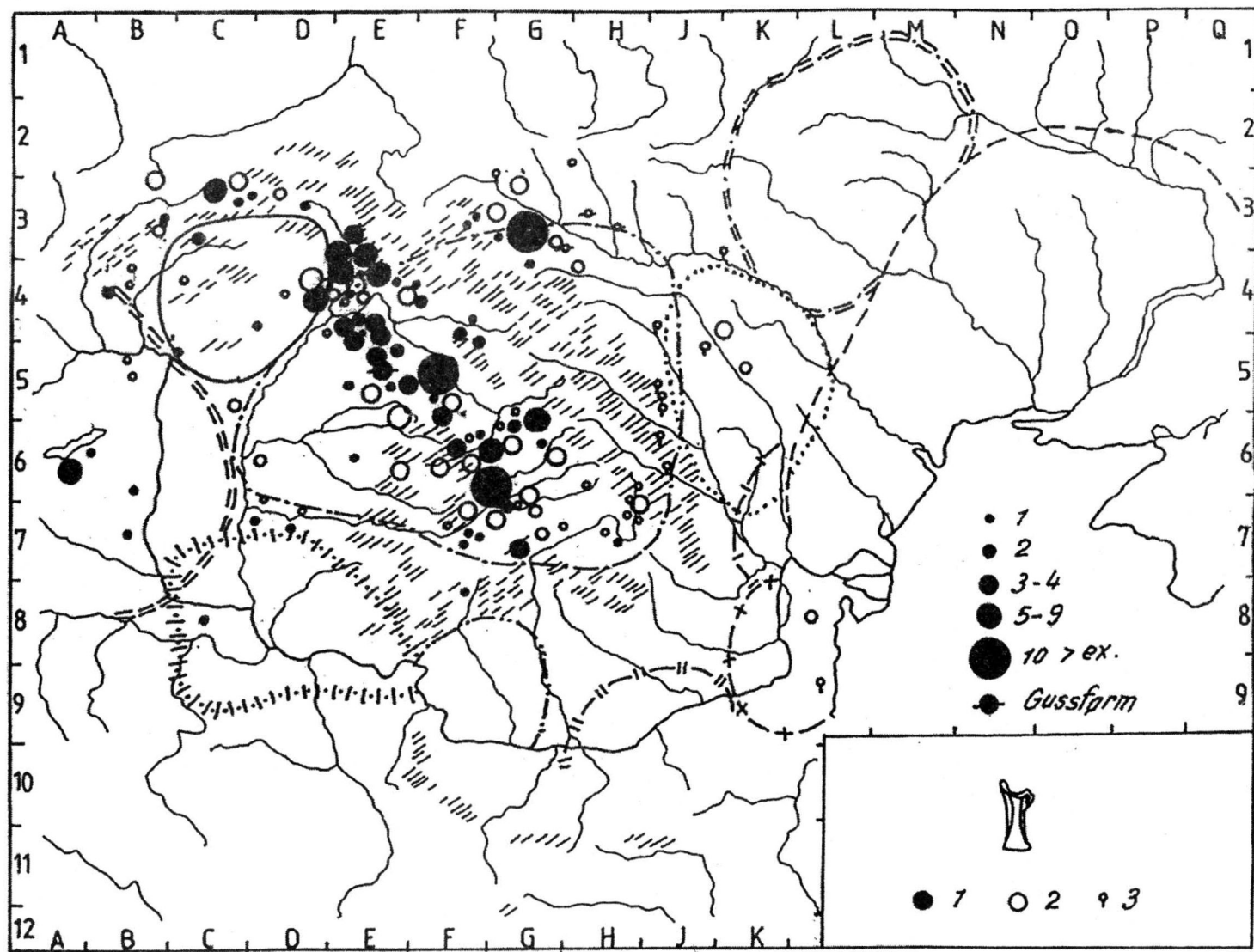
Harta 14. -Br.D-HaA1- Seceri cu cârlig de tip Ghermănești racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1):
1- de tip Ghermănești, 2- varianta Ruginoasa.

Harta 15. -Br.D-HaA1- Seceri cu cârlig de tip Ghermănești - varianta Ilișeni racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1).

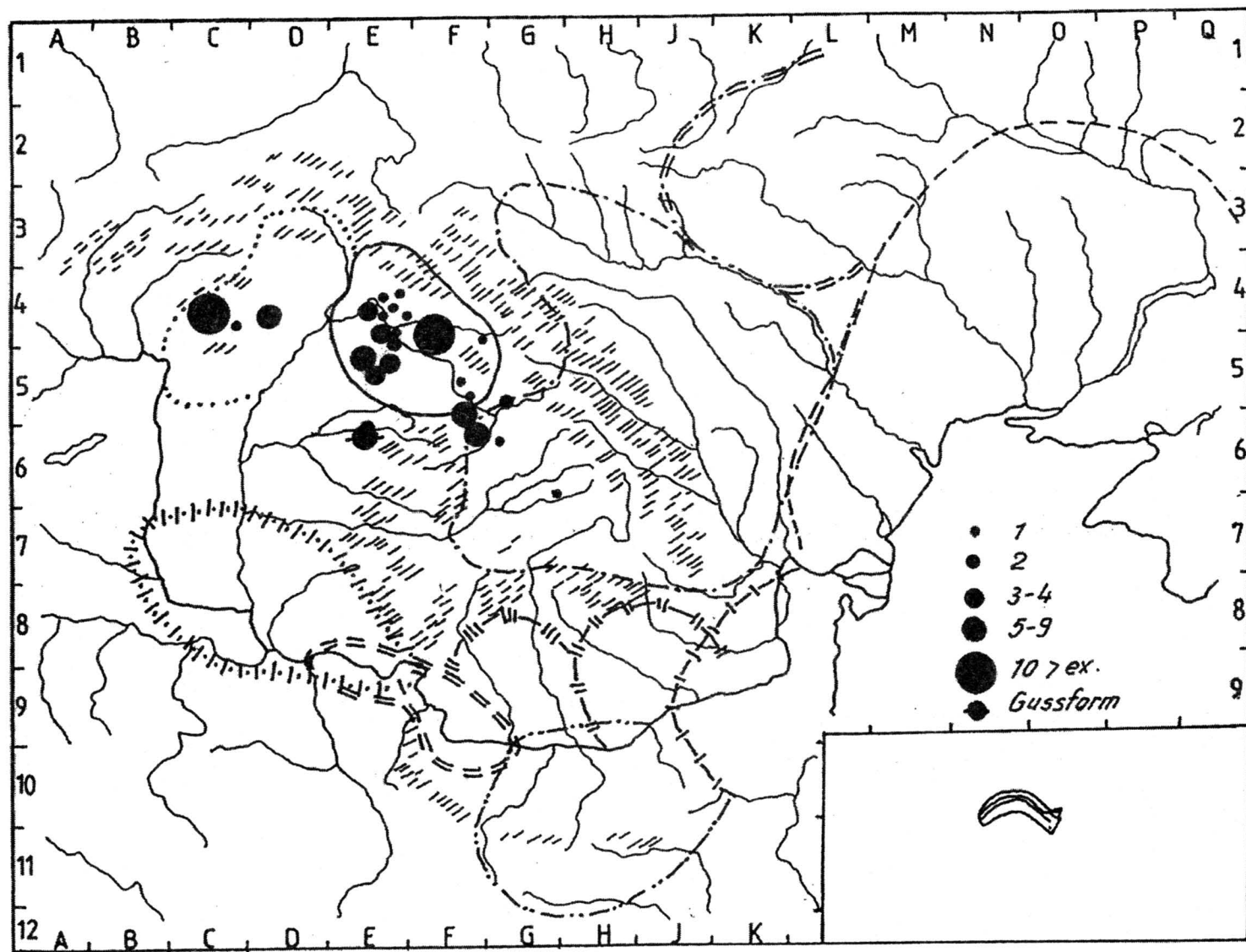

Harta 16. Celturi de tip Gemzse în depozite din perioada Br.D racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1).

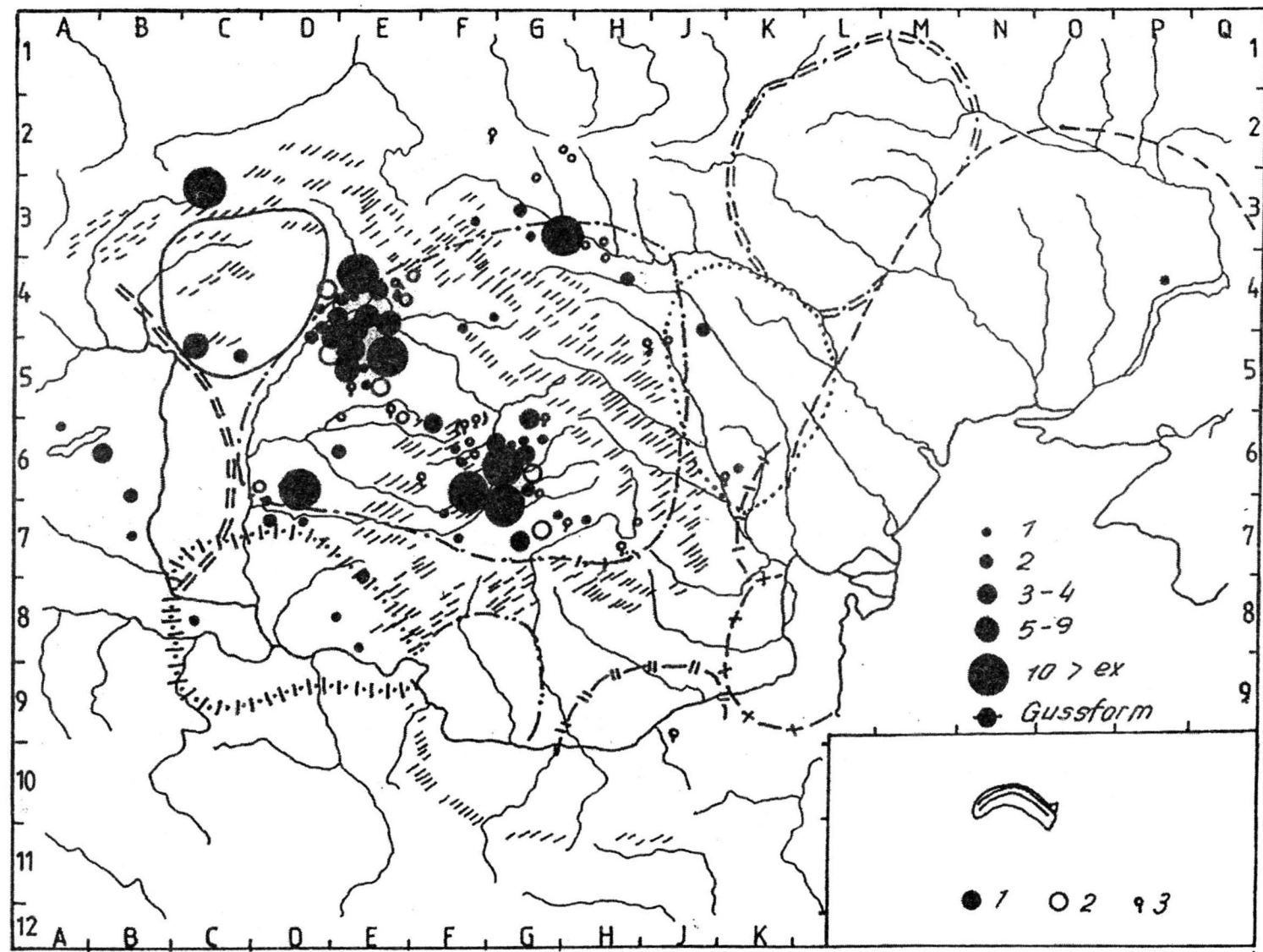

Harta 17. Celturi de tip Gemzse în depozite din perioada HaA-HaB racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2):

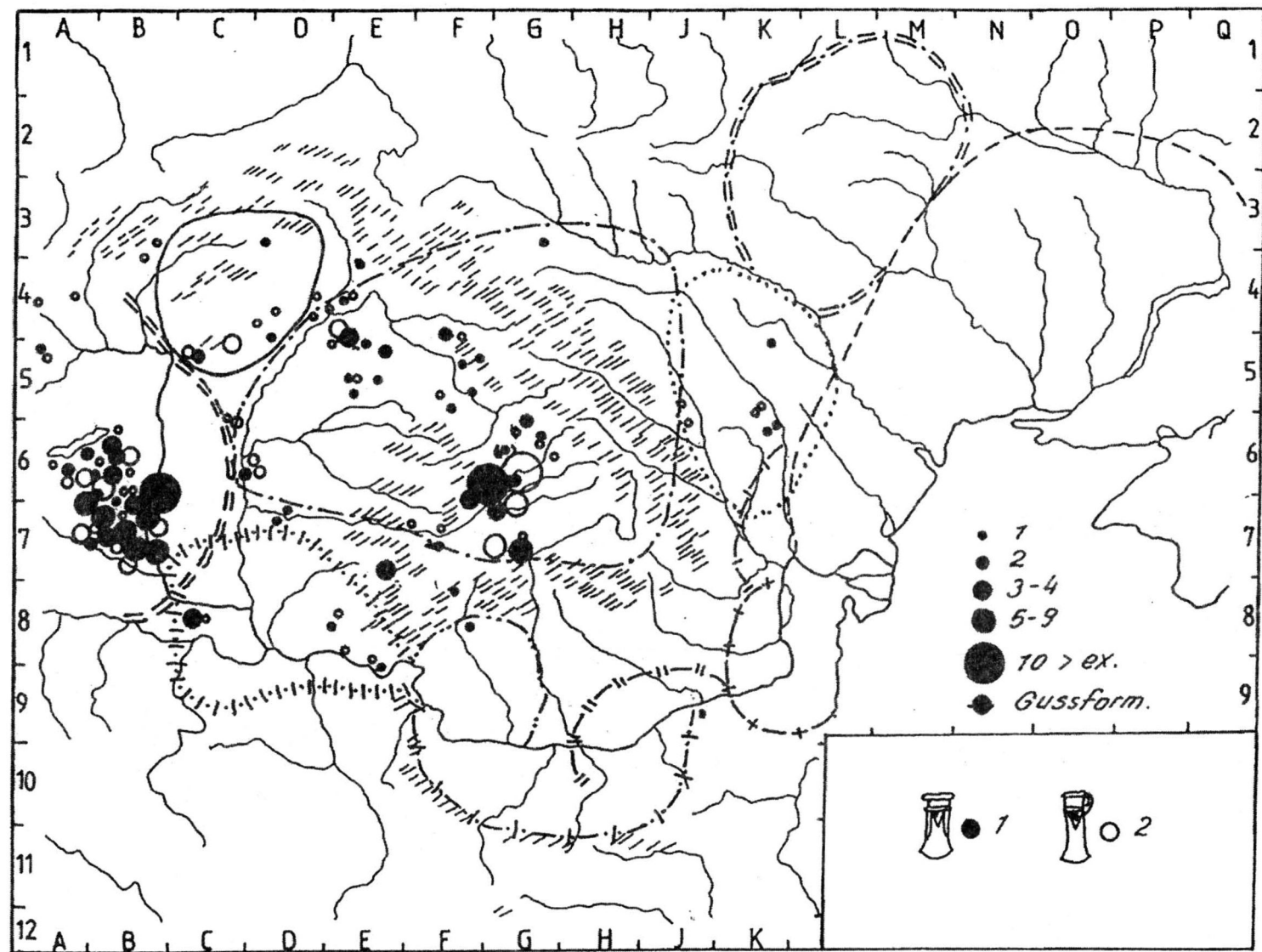
1- perioadele HaA1- HaA2, 2-perioadele HaB1-HaB3. 3-piese izolate.

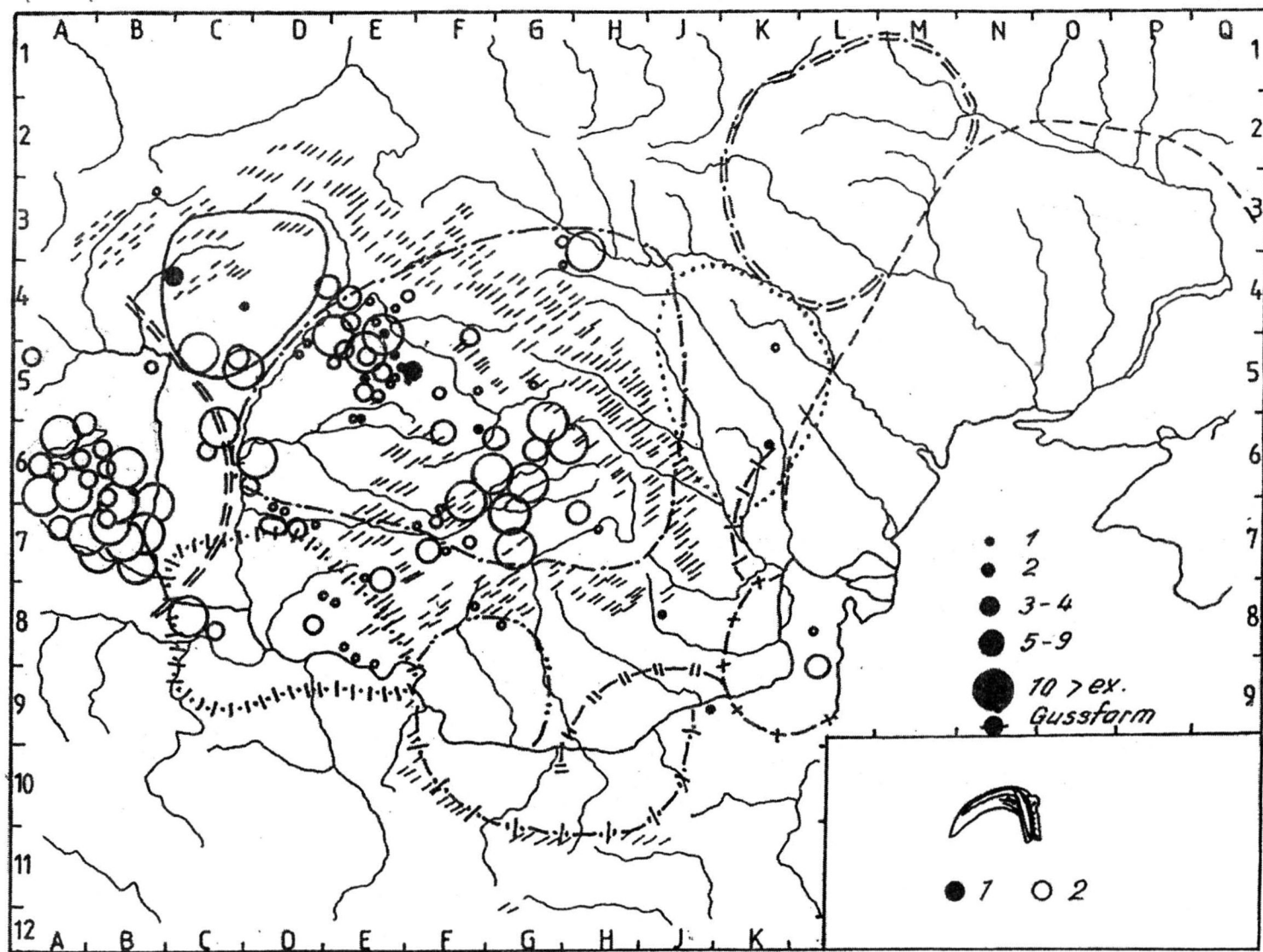
Harta 18. Seceri de tip Koszider în depozite din perioada Br.D racordate la ariile culturale din perioada bronzului tardiv (Vezi harta 1).

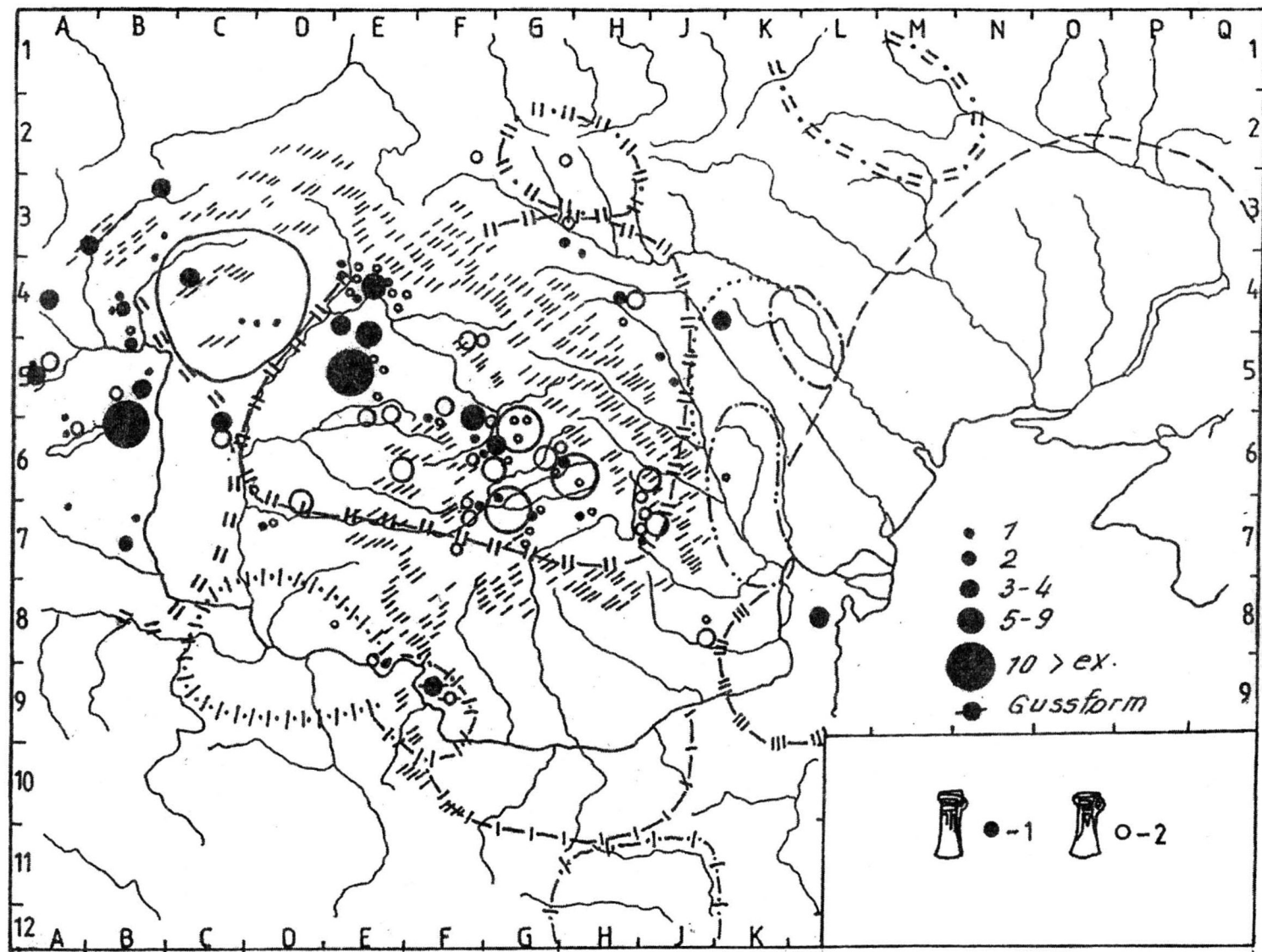
Harta 19. Seceri de tip Koszider în depozite din perioada HaA-HaB racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2):
1- perioadele HaA1- HaA2, 2-perioadele HaB1-HaB3. 3-piese izolate.

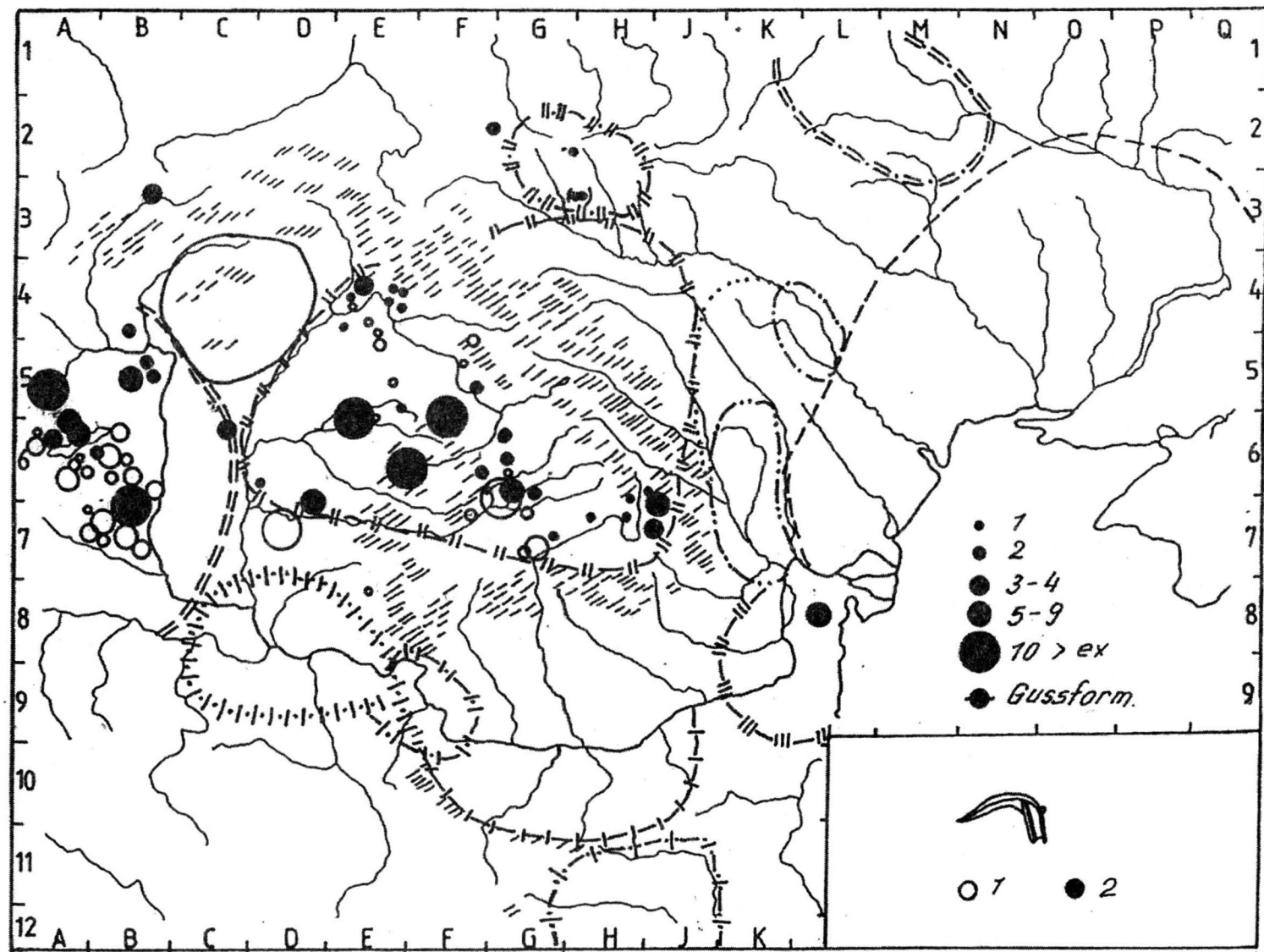
Harta 20. -HaA1-HaA2- Celturi de tip Peterd racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2):
1-de tip Peterd, 2- varianta Kisapati.

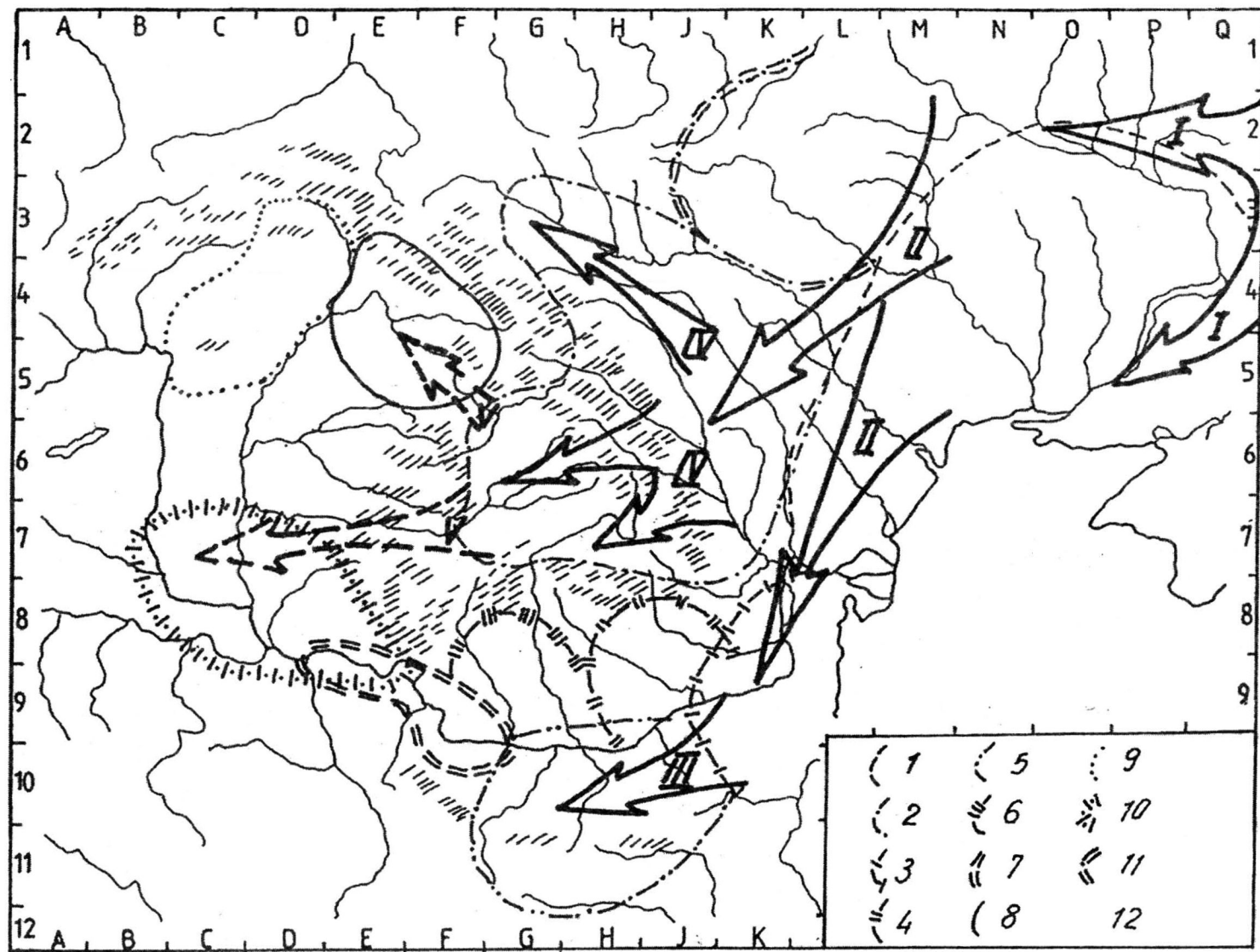
Harta 21. Seceri de tip Pecs în depozite din perioada Br.D-HaB2 racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2):
1- perioadele Br.D, 2-perioadele HaA1-HaB2.

Harta 22. -HaA-HaB- Celturi de tip Debreceň racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2):
1-de tip Debreceň, 2- varianta Jaszkarajeno.

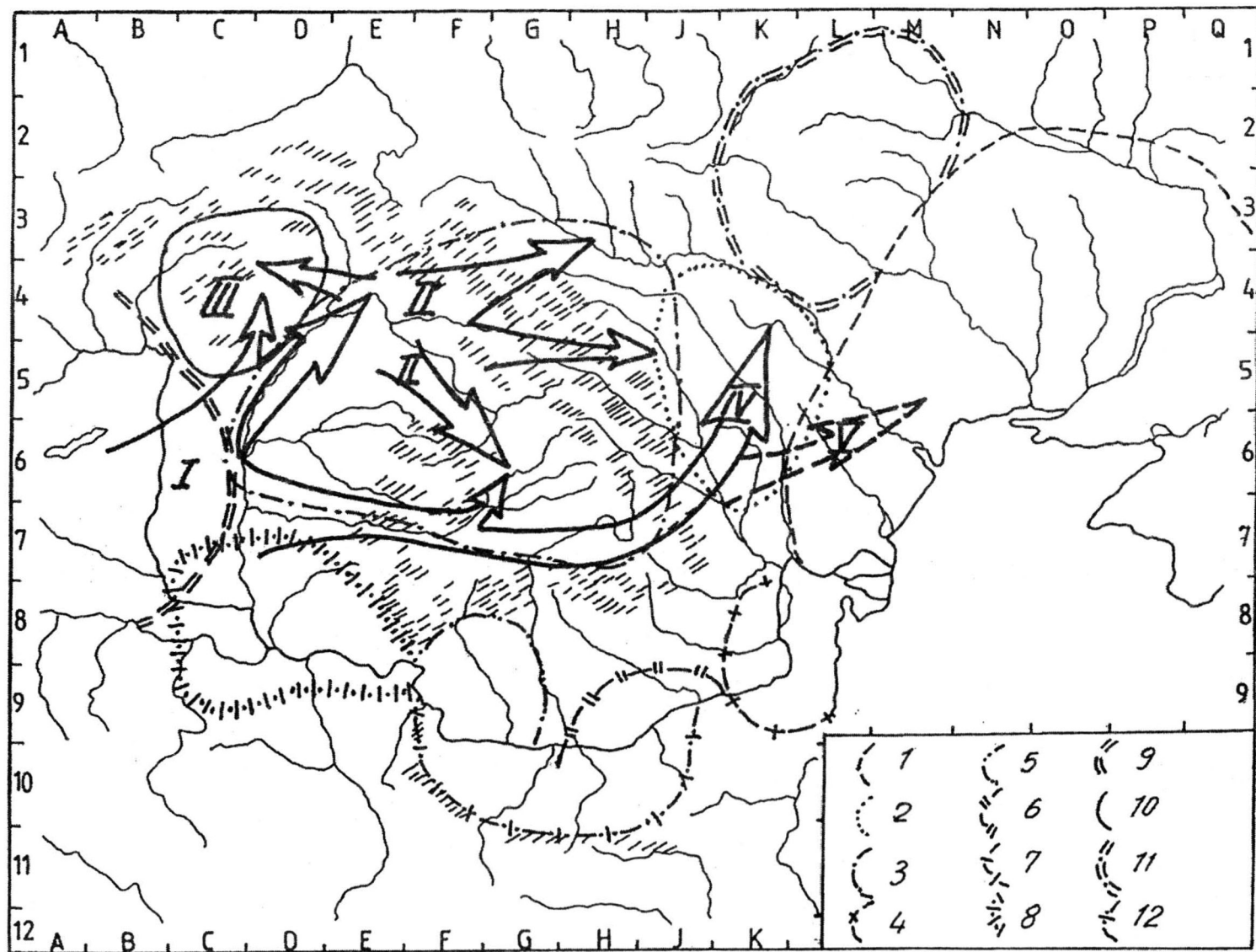
Harta 23 .-HaA-HaB- Seceri de tip Gyermely racordate la ariile culturale din perioada Hallstattului timpuriu (Vezi harta 2 și 3):
1- perioadele HaA1-HaA2, 2-perioadele HaB1-HaB3.

Harta 24. Evoluția procesului de geneză a culturilor în perioada bronzului tardiv - Br.D-HaA1.

Influențe ale factorului est-european (ariile culturale, vezi harta 1).

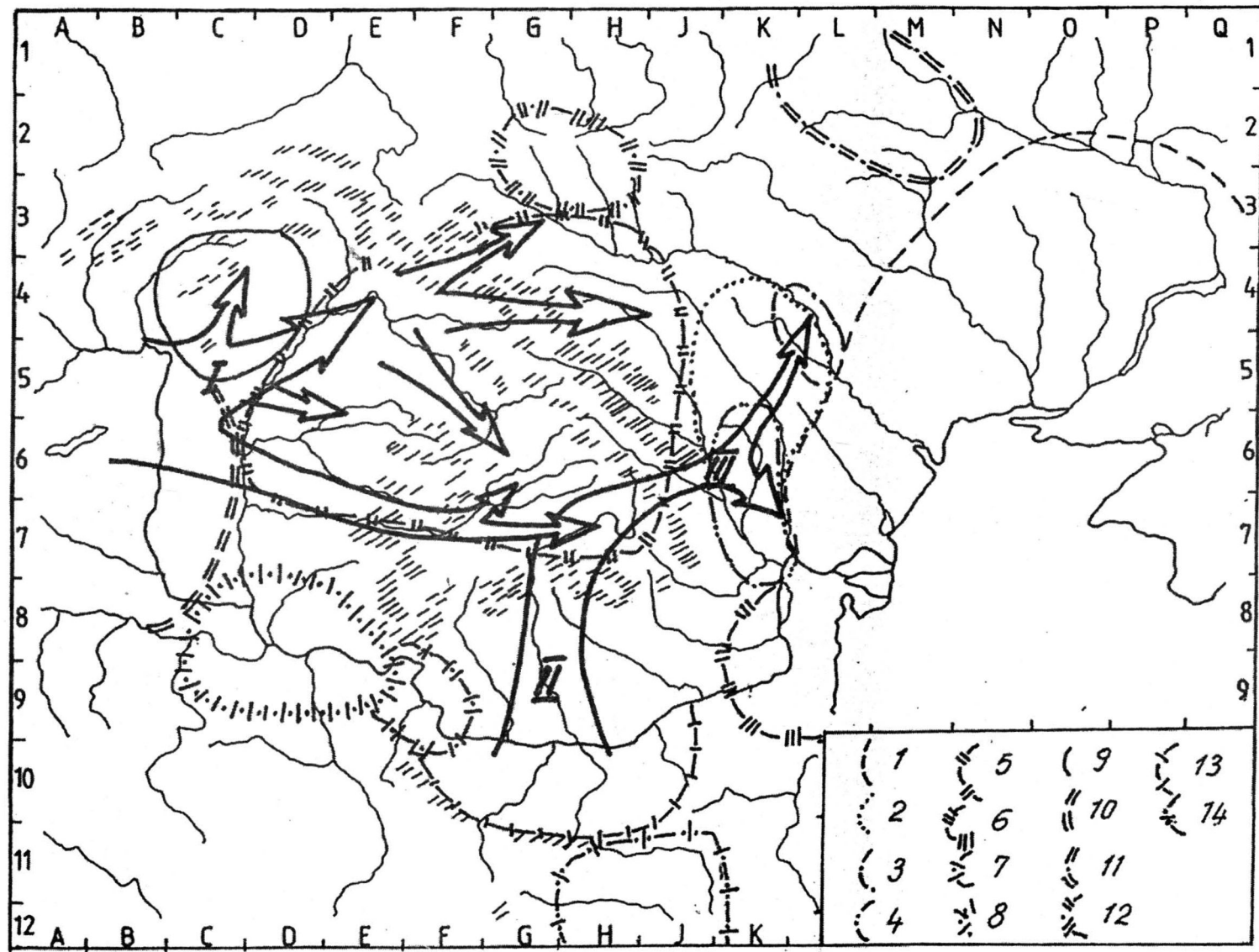
I- Srubnaia-timpurie, II- Sabatinovka, III- Coslogeni, IV- Noua, V- influențe periferice.

Harta 25. Evoluția procesului de geneză a culturilor în perioada Hallstattului timpuriu - HaA1-HaA2.

Influențe ale factorului de la Dunărea de Mijloc (ariile culturale, vezi harta 2).

I- Kurd-timpurie, II- Gáva-Holihady-Grănicești, III- Kyiatice, IV- Corlăteni-Chișinău, V- influențe periferice.

Harta 26. Evoluția procesului de geneză a culturilor în perioada Hallstattului timpuriu - HaA2-HaB (ariile culturale, vezi harta 3). Influențe ale factorului de la Dunărea de Mijloc, Balatonul de nord (I) și Dunărea de Jos (II).

